

BARÁTH MAGDOLNA

„Manuilszkij hívat”

Gerő Ernő a Komintern központi apparátusában
(1938–1941)

A Kommunista Internacionálé (Komintern, KI) szolgálatában szerzett majd másfél évtizedes tapasztalata és különösen spanyolországi működése¹ kézenfekvővé tette, hogy Gerő Ernőt a Komintern vezetésében lezajlott változások és a sztálini tisztogatás (a „csisztka”) után támadt űrben, nem utolsósorban pedig a Kommunisták Magyarországi Pártjában (KMP) fellépett vezetési válság hatására, spanyolországi küldetése lezárásával, visszahívják Moszkvába. A kommunista mozgalomban végzett addigi munkája szinte predestinálta arra, hogy a világforradalom fáradhatatlan munkásaként bekerüljön a Komintern legfelső apparátusába, ahol a mozgalom valós és vélt feladatairól szóló határozatok tömegét fogalmazták, döntöttek az egyes kommunista pártok tennivalóiról és vezetőiről. Életének újabb fontos szakasza következett, amikor megerősítette helyét nemcsak a „világpártot” irányító apparátusban, de a KMP vezetői között is. Tanulmányunkban ennek a folyamatnak az egyes elemeit vizsgáljuk, abban a reményben, hogy hozzájárulunk az 1945 utáni időszak hazai viszonyainak jobb megértéséhez.

A fentiek fényében érthető Georgi Dimitrovnak, a Komintern főtitkárának a távirata M. A. Moszkvinhoz,² a Komintern

¹ Erről lásd BARÁTH Magdolna: „Pedro”: Gerő Ernő Spanyolországban. *Történelmi Szemle*, 2011/3. 425–465.

² Mihail Abramovics Moszkvin (eredeti nevén Trilisser) (1883–1940) a szovjet állambiztonsági szervek (OGPU, GPU) egyik vezetője az 1920-as években, a Komintern Elnökségének tagja, a VB titkára (1935–1938).

Nemzetközi Kapcsolatok Osztálya vezetőjéhez és D. Z. Manuilskijhoz³, a Végrehajtó Bizottság (VB) egyik titkárához, melyben azt javasolta, hogy Szántó Zoltán⁴ (aki szerinte „részolgált a [politikai] bizalomra”), Varga Jenő⁵ és egy „kipróbált magyar” részvételével hozzanak létre egy bizottságot, amely segíti a magyarországi mozgalmat. Ezzel összefüggésben jegyezte fel Dimitrov, hogy Pedrót (Gerőt) sürgősen vissza kell rendelni Spanyolországból, és bekapcsolni ebbe a munkába.⁶

Szántó Csehszlovákia német megszállása után menekült Moszkvába, ahol változatlanul ellátta a KMP képviselőt a KI VB előtt, miközben igyekezett újjászervezni a magyar emigráció széthullott csoportjait.

Moszkvin 1938. november 2-án kért Nyikolaj Ivanovics Jezsov belügyi népbiztostól harminc napra érvényes vízumot Gerő és

³Dmitrij Zaharovics Manuilskij (1883–1959) fiatal jogászként 1903-ban lett az Oroszországi Szociáldemokrata Munkáspárt tagja, 1907-ben a száműzetés elől emigrációba kényszerült, majd 1917-ben, hazatérését követően csatlakozott a bolsevikokhoz. A polgárháború idején Ukrajna Kommunista Pártjának egyik titkára, majd első titkára, népbiztos. A következő évben a KI VB, 1924-ben a VB Elnöksége tagjává választották. 1929–1933 között lényegében a Komintern vezetője. 1944-től az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaságban a népbiztosok tanácsának helyettes elnöke, külügyi népbiztos, az ENSZ alapító értekezletének, a párizsi békekonferenciának a résztvevője. 1953-ban súlyos betegsége miatt visszavonult a politikai tevékenységtől. Lásd BORSANYI György: D. Z. Manuilskij. In: *Nemzetközi Munkásmozgalomtörténeti Évkönyv 1983*. MSZMP Központi Bizottságának Párttörténeti Intézete–MSZMP Politikai Főiskola, Budapest, 1982. 243–245.

⁴Szántó Zoltán (1893–1977) kommunista politikus, a KMP alapító tagja. Illegális pártszervező tevékenységéért 1927-ben hosszú börtönbüntetésre ítélték, szabadulását követően a Szovjetunióba emigrált. 1936–1939 között Prágában a KMP ideiglenes Központi Bizottságának tagja, a párt képviselője a KI VB mellett. Ezt követően a moszkvai rádió magyar adásának szerkesztője. 1945 után parlamenti képviselő, nagykövet. 1956. november 3-án Nagy Imre kormányában államminiszter, az MSZMP egyik alapítója. 1958-tól nyugdíjas-ként visszavonult a politikai tevékenységtől.

⁵Varga Jenő (1879–1964) közgazdász, akadémikus. 1906-ban lépett be a Magyarországi Szociáldemokrata Pártba, a Tanácsköztársaság idején pénzügyi népbiztos, majd a Szovjetunióba emigrált. A moszkvai Világ gazdasági és Világpolitikai Intézet vezetője (1927–1947). Éveken át vezető szerepet vállalt a Komintern munkájában, alkalmanként a KMP feladatainak megfogalmazásában.

⁶Ivo BANAC (szerk.): *The Diary of Georgi Dimitrov 1933–1949*. Yale University Press, New Haven–London, 2012. 76.

felesége számára a KI VB Titkárságára hivatkozva.⁷ A gépezet gyorsan beindult, így Gerő Pedro Rodriguez San névre szóló spanyol útlevéllal (az útlevelet 1937. szeptember 11-én állították ki Barcelonában) Spanyolország–Franciaország–Svédország–Finnország útvonalon 1938. november 14-én meg is érkezett a Szovjetunióba. Moszkvín még aznap intézkedett, hogy Gerő számára adjanak ki három hónapra szóló lakhatási engedélyt.⁸

Moszkvába történt visszatérése után első útja Dimitrovhoz vezetett. Már megérkezése napján Klement Gottwaldnak,⁹ a VB másik titkárának társaságában jelen volt Dimitrovnál egy megbeszélésen (ennek tárgyát nem ismerjük), november 15-én és 16-án pedig ugyanitt tartott tájékoztatót a spanyolországi helyzetről.¹⁰

Noha visszahívását a Komintern első embere sürgette, újbóli munkába állításáról – legalábbis formálisan – csak hónapokkal később született döntés. (Ennek valószínűleg az lehetett az oka, hogy a KI VB apparátusában nem volt szabad státusz.) Manuilszkij végül 1939. március 25-én kérte Dimitrovot, hogy Gerőt nevezzék ki az „újlatin” országok felelősének, ami a KI VB Titkárságának 1939. március 29-i ülésén meg is történt. Gerő 1000 rubel havi fizetéssel D. Z. Manuilszkij titkárságára került politikai referensnek, pontosabban megerősítették beosztásában.¹¹ Mivel ibériai kiküldetése előtt is Manuilszkij munkatársa

⁷ Roszsijszkij Goszudarsztvennij Arhiv Szocialno-Polityicseszkoj Isztorii [Orosz Állami Politika- és Társadalomtörténeti Levéltár] (RGASZPI) f. 495. op. 143. gy. 99.

⁸ RGASZPI f. 495. op. 143. gy. 99.

⁹ Klement Gottwald (1896–1953), megalakulása óta Csehszlovákia Kommunista Pártjának tagja, 1929-ben a Központi Bizottság titkára, 1929-től a KI VB, 1935-től Elnökségének tagja, majd a VB egyik titkára. 1946–1948 között Csehszlovákia miniszterelnöke, ezt követően köztársasági elnök (1948–1953).

¹⁰ Georgi DIMITROV: *Dnevnik (9 mart 1933 – 6 februari 1949)*. Universitetsko izdatelstvo Sv. Kliment Ohridski, Sofija, 1997. 159.

¹¹ RGASZPI f. 495. op. 143. gy. 99., illetve a KI VB Titkárság 1939. március 26-i jegyzőkönyve RGASZPI f. 495. op. 18. gy. 1285. Prot. (A) 397. – Gerő a visszaemlékezésében „pomocsik”-nak (segítő) nevezte magát, ami a mai aszisztensnek felelhet meg. Amikor Manuilszkij titkárságára került, valóban így nevezték ezt a tisztséget, de 1940-ben a „polityicseszki pomocsik” elnevezés helyett újra a politikai referenst használták. A róla közzétett későbbi élet-

volt, ténylegesen csak korábbi munkakörébe helyezték vissza. Fontos döntés volt ez az ő számára, hiszen Manuilszkij személyében egy nagy műveltségű, több nyelven beszélő, tapasztalt kommunista vezető lett ismét a főnöke.

Manuilszkij titkársága a Komintern VII. kongresszusa után Franciaország, Olaszország, Spanyolország, Belgium, Portugália, Luxemburg, illetve a francia, olasz és belga gyarmatok kommunista pártjaival való kapcsolattartásért és e pártok ügyeinek intézéséért volt felelős. A tizennégy fős Titkárság tagjai közé tartozott az olasz, spanyol és portugál párt egy-egy képviselője, három politikai segítő („polityicseszkij pomoscsik”) és öt referens.¹² Gerő, miként korábban is, Spanyolország mellett a Franciaországgal és Olaszországgal kapcsolatos anyagokat dolgozta fel, a beérkező belső információk és a sajtó alapján próbálta nyomon követni az ezekben az országokban zajló politikai folyamatokat. Mindezen felül különböző dokumentumokat fogalmazott az ottani kommunista pártokkal kapcsolatban.¹³

A Dimitrovval folytatott első megbeszélés után alig egy hónappal – vezető funkcionáriusok: a szovjet–magyar Varga Jenő, a német Wilhelm Florin,¹⁴ a cseh/szlovák Viliam Široký¹⁵ és Szántó Zoltán mellett – tagja lett annak a Klement Gottwald által vezetett bizottságnak, amelyet a KI VB Titkárságának 1938. december 20-i ülésén hoztak létre, hogy vizsgálja meg

rajzokban több helyütt Manuilszkij titkársága vezetőjének nevezik, ahogyan azonban egyetlen korabeli forrásban sem említik.

¹² AGYIBEKOV G. M.–SAHNAROVA E. N.–SIRINYA K. K.: *Organizacionnaja sztruktura Komintern (1919–1943)* [A Komintern szervezeti felépítése] ROSSZPEN, Moszkva, 1997. 188.

¹³ RGASZPI f. 495. op. 143. gy. 99. Feljegyzés a politikai referensek Manuilszkijnél tartott 1939. május 19-i munkaértekezletéről. Továbbá f. 495. op. 18. gy. 1286. Prot. (B) 451. A Titkárság 1939. július 8-i ülésének jegyzőkönyve. Az ülésen a spanyol helyzet vitájában Gerő is részt vett.

¹⁴ Wilhelm Florin (1894–1944) német kommunista, parlamenti képviselő, a Központi Bizottság tagja. 1933-ban emigrált a Szovjetunióba, ahol 1935-ben a KI VB és a Nemzetközi Ellenőrző Bizottság (NEB) tagjának választották.

¹⁵ Viliam Široký (1902–1971) csehszlovák kommunista vezető, parlamenti képviselő, a Központi Bizottság tagja. 1938-ban a Szovjetunióba emigrált, ahol a Komintern apparátusában dolgozott. 1945 után a Politikai Bizottság tagja, miniszterelnök-helyettes (1945–1953), külügyminiszter (1950–1953), majd miniszterelnök (1953–1963).

a KMP helyzetét, és dolgozzon ki javaslatokat a Titkárság számára.¹⁶ Ez megfelelt annak, hogy a Komintern apparátusában eltöltött évek során mindig sokrétű tevékenységet folytatott, és fő munkaköre mellett rendszeresen kapott eseti megbízásokat is. A KMP vezetői az 1930-as évek elejétől többször próbálkoztak bevonni őt a magyar pártmunkába, de a szándékot a nemzetközi feladatok többnyire felülírták.¹⁷ 1938–1939 fordulóján – amikor a csehszlovákiai események a Komintern vezetése számára sürgetővé tették a Lengyelországgal, Romániával és Magyarországgal kapcsolatos állásfoglalások kidolgozását – úgy tűnt, tapasztalatát, ismereteit itt sem tudják nélkülözni. Amikor Gerőt megbízták azzal, hogy vegyen részt a magyar párt ügyeinek intézésében (is), a Komintern VII. kongresszusát követően, a Szovjetunióban lezajlott „tisztogatás” (mindekelőtt Kun Bélának és híveinek eltávolítása) következtében megtizedelt, szétesett pártot és – Korom Mihály szavaival élve – egy „megtört gerincű” emigrációt talált.¹⁸ Kun leváltása után átmenetileg megszüntették a KMP képviselőt a Kominternnél (utóbbi határozat téves értelmezése következtében egy időre a hazai pártszervezeteket is feloszlatták), megszüntették a magyar emigránsok 1929 óta megjelenő *Sarló és Kalapács* című folyóiratát, és bezárták a Moszkvában élő emigránsok találkozóhelyét, a Magyar Klubot. A letartóztatások, a meghurcoltatások, a politikai vádaskodások az emigráció szabadon maradt vagy időközben kiszabadult részében is a félelem és bizalmat-

¹⁶ RGASZPI f. 495. op. 18. gy. 1264. Prot. (A) 368. A december 19-i titkársági szavazás megerősítése.

¹⁷ A KI VB által 1929 őszén a KMP vezetésében tapasztalt „frakciós” viták kivizsgálására kiküldött (Manuilszkij által vezetett) bizottság franciaországi tevékenysége miatt ugyan Gerőt is eltiltotta a magyar pártmunkától, de ez az évek folyamán aktualitását veszítette. 1935-ben ott volt a Komintern meghatározó jelentőségű VII. kongresszusán, így az sem volt meglepő, hogy a KI VB 1936. május 7-i ülésén a magyar párttól (és annak feloszlatásáról) szóló határozat szövegének véglegesítésére kijelölt bizottságba Kun Béla és Szántó Zoltán mellé őt delegálták. Ez a határozat szolgált alapul a Politikai Titkárság által a KMP ellen indított vizsgálatához, ami a párt addigi vezetőinek leváltásához, majd Kun Béla eltávolításához, végül letartóztatásához vezetett. Vö. BORSÁNYI György: *Kun Béla. Politikai életrajz*. Kossuth, Budapest, 1979. 377–378.

¹⁸ KOROM Mihály: A magyar kommunista emigráció vezetőinek tevékenysége a Szovjetunióban a második világháború idején. *Múltunk*, 1997/2. 7.

lanság érzését erősítették. Ráadásul körükben is alig akadt olyan ember, akinek ne lett volna már valamilyen pártügye, „pettye” a múltjában.

A Komintern vezetése ebben a helyzetben a legfontosabb feladatnak a magyar párt szervezeti megerősítését tekintette. Ennek érdekében a VB Titkársága a Dimitrov, Gottwald, Manuilskij, Guljajev és Gerő részvételével tartott ülésén,¹⁹ 1939. július 8-án a Prágában működött Ideiglenes Központi Bizottság megszűnése nyomán – kétségtelen, némi rögtönzéssel – a Prágából Párizsba áttelepült Papp Lajost,²⁰ a Moszkvában lévő – spanyolországi sebesüléséből lábadozó – Fodor (Berger) Zoltánt²¹ és a Kárpátaljáról emigrált Borkanyuk Olexát²² jelölte a KMP Külföldi Bizottsága tagjának. A bizottságnak azt a feladatot szánták, hogy immár Párizs székhellyel biztosítsa a kapcsolatot a Komintern és a Vértes György, Rózsa Richárd, Kulich Gyula vezetésével talpra állt magyarországi pártszervezetek között.²³ Nekik kellett volna gondoskodniuk arról, hogy „megbízható” – azaz rendőrspicliktől mentes – központi pártvezetést hozzanak létre Magyarországon. Erre a feladatra a Kominternben a röviddel korábban a Szovjetunióba menekült

¹⁹ RGASZPI f. 495. op. 18. gy. 1286. Prot. (B) 451. A július 8-i röpszavazás megerősítése.

²⁰ Papp Lajos (1906–1973), 1928 óta a KMP tagja, 1937–1938 között Prágában az Ideiglenes Központi Bizottság tagja. Ezt követően Párizsban élt, ahol részt vett a kapcsolattartásban a hazai pártszervezetekkel és a Komintern magyar szekciójával, majd az antifasiszta ellenállásban. 1945 után hazatért, pártfunkcionárius, országgyűlési képviselő.

²¹ Fodor (Berger) Zoltán (1911–1983) 1929-től a KMP tagja, harcolt a spanyol polgárháborúban, utána a Szovjetunióba emigrált. 1944-ben partizánként elfogták és Auschwitzba deportálták. 1945 után pártfunkcionárius, majd diplomata.

²² Borkanyuk Olexa (1901–1942) kárpátaljai kommunista vezető, Csehszlovákia Kommunista Pártjának tagja (1922–), az ifjúkommunista szervezetek egyik vezetője (1929–), a párt Központi Bizottságának tagja, parlamenti képviselő (1935–1938). 1939 tavaszán emigrált a Szovjetunióba. 1942-ben partizánként tért vissza Kárpátaljára, ahol elfogták, és a katonai bíróság ítélete alapján kivégezték.

²³ PAPP Lajos: *Törvényen kívül*. Kossuth, Budapest, 1973. 169. és Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltér (PIL) 867. f. 2/f-37. Fodor Zoltán visszaemlékezése (1978) 408–418.

Kilián György,²⁴ Bozsóki Ferenc²⁵ és Domonkos Ferenc neve merült fel.²⁶ Ezzel egy időben Szántó Zoltán utódként Gerőt bízták meg azzal is, hogy lássa el a KMP képviselőjét a KI VB-nél.²⁷ Ez a megbízatás minden bizonnyal legyezte Gerő hiúságát, mert szükségesnek tartotta, hogy a döntést már július 10-én Papp Lajos tudomására hozza.²⁸

A Komintern vezetése részletesen szabályozta az egyes pártok képviselőinek teendőit. A KI VB Titkárságának 1936. február 11-i határozata szerint a párt képviselőjét elvben az adott párt Központi Bizottsága választotta ki a KB tagjai közül (nem KB-tag képviselő kinevezése csak különleges esetekben volt lehetséges), s azt a KI VB Titkársága erősítette meg. A pártképviselő legfontosabb feladata az volt, hogy rendszeres, mindenre kiterjedő információkkal lássa el a KI VB szerveit a párt helyzetéről és tevékenységéről, az adott ország helyzetéről. Neki kellett előkészítenie az adott országot érintő kérdések vitáját a KI VB különböző szerveinél, tájékoztatást adnia a Komintern vezető szervei határozatainak és utasításainak végrehajtásáról, a szervezési munka hiányosságairól, illetve a párt helyzetről is. A pártképviselő biztosította a KI VB és a helyi párt állandó összeköttetését, illetve a KI VB határozatainak és utasításainak továbbítását. Az ő feladata volt, hogy átadja pártjának a Komintern más szekcióinak tapasztalatait, segítse a Káderosztályt az adott pártot érintő kérdések megoldásában, a nemzetközi pártiskolákat a párttagok tanulásának megszervezésében, nyújtson segítséget az agitációs és propagandaanyagok előkészítésében, a párt szükséges „irodalommal” való ellátásában.

²⁴ Killián (Kilián) György (1907–1943) 1929-től a KIMSZ, majd a KMP tagja, ahol különböző vezető tisztségeket töltött be. 1939-ben a Szovjetunióba emigrált. 1943-ban éjtórnnyós partizánbevetés közben eltűnt.

²⁵ Bozsóki Ferenc (1904–1987) 1929-től a KMP tagja, 1945 után különböző szakszervezeti vezető tisztségeket töltött be, parlamenti képviselő, diplomata.

²⁶ PIL 867. fond 2/f-37. Fodor Zoltán visszaemlékezése (1978) 408–418.

²⁷ RGASZPI f. 495. op. 143. gy. 99. Más forrás 1939. május 9-re teszi a ki nevezését. (RGASZPI f. 495. op. 18. gy. 1283.)

²⁸ PIL 878. f. 8/305. ó. e.

Mindezeknek a feladatoknak az adott ország pártjának felügyeletét ellátó titkárral (Magyarország esetében Klement Gottwald) való közvetlen kapcsolat útján, illetve szükség esetén a Kommunista Internacionálé főtitkárának és a Titkárságnak tett jelentésekkel tett eleget. Az aktuális problémákról a KI VB titkárától, illetve a Titkárság által a pártképviselők részére összehívott tanácskozásokon kapott tájékoztatást, és szükség esetén részt vett a KI VB Elnökségének ülésén. A pártképviselő és a KI VB titkára közötti együttműködés biztosítása érdekében az előbbinek rendszeresen tájékoztatást kellett adnia a pártjától kapott és annak küldendő levelekről. (A teljes levelezést a KI VB apparátusán keresztül kellett lebonyolítani.)

A pártképviselő munkájában nem kis helyet foglalt el a pártok tagjainak átigazolása az SZK(b)P-ba.²⁹ Gerőnek is valószínűleg első dolgai közé tartozott a magyar párt „aktívájának” számbavétele, a pártmunkába bevonható emigránsok összeszedése, amit nehezített, hogy jelentős részük a Szovjetunió területén szétszórta élt. Amikor 1940 elején a KI Káderosztálya felmérte a „Moszkvában tartózkodó aktivistákat”, egy mindössze harminckét nevet tartalmazó listát sikerült összeállítani.³⁰

Itt kell kitérnünk arra, hogy a későbbi értékelésekben felmerült a kételkedés, vajon Gerő pártképviselőként megtett-e mindent a szovjetunióbeli magyar kommunista emigráció megmentése érdekében. Példaként a Gerővel sok tekintetben azonos életutat bejárt Garai Károly újságíró esetét említik, akit 1938-ban tartóztattak le először, majd 1940-ben Dimitrov közbenjárásának köszönhetően kiszabadult. Miközben újabb letartóztatás fenyegette, hiába kereste fel Gerőt, ő állítólag kitért a segítségadás elől.³¹ Ha ez valóban így is történt Garai esetében, számos ellenpélda mutatja a közbenjárási kísérleteit. Valószínű, hogy nem járt (nem járhatott) utána minden egyes magyar emigráns

²⁹ AGYIBEKOV G. M.–SAHNAZAROVA E. N.–SIRINYA K. K.: I. m. 203–205.

³⁰ RAINER M. János: *Nagy Imre. Politikai életrajz. Első kötet. 1896–1953.* 1956-os Intézet, Budapest, 1996. 224.

³¹ PETRÁK Katalin: Garai Károly (1899–1942). *Párttörténeti Közlemények*, 1982/4. 176–197. – Itt a szerző Gerő visszaemlékezésére hivatkozik. – PETRÁK Katalin: *Magyarok a Szovjetunióban 1922–1945.* Politikatörténeti Füzetek XVI. Napvilág, Budapest, 2000. 335.

ügyének, de jó néhány esetben Dimitrovon keresztül próbálkozott honfitársait megmenteni.³² Nem helytálló tehát az az állítás, hogy a kisujját sem mozdította meg legalább néhányuk megmentése érdekében. 1940. január 16-án Dimitrovnak írt, és kérte közbenjárását az állambiztonsági szervek által letartóztatott és elítélt Vági István³³ ügyének felülvizsgálata érdekében. Vágit a magyar munkásmozgalom kiemelkedő és legnépszerűbb személyiségének jellemezte, és úgy vélte, Kun Béla „mesterkedésének” esett áldozatul.³⁴ Gerő volt a „mentő tanú” Rudas László³⁵ esetében is. 1939. október 26-án kelt feljegyzésében, mint a magyar párt képviselője, nagyon kedvező jellemzést adott Rudasról: jól képzett marxista, aki „jelentős harcot folytatott a revizionisták, szociál-árulók ellen” különböző nemzetközi folyóiratokban.³⁶ Az 1939. november 22-én tartott tárgyaláson hasonló vallomást tett Rudas mellett. Hangsúlyozta, hogy Rudas nem vehetett részt a Kun Béla-féle „összeesküvésben”, és mindig aktív harcot folytatott a trockistákkal szemben. „Rudast pozitív személyiségnek, Kun Bélát viszont kalandornak tartom” – jelentette ki.³⁷ 1940 augusztusában ő igazolta az ugyancsak Dimitrov közbenjárására szabadlábra került Szántó Béla³⁸ mozgalmi tevékenységét és önéletrajzának hitelességét,

³² Rainer M. János könyvében levéltári adatok sorát idézi, amikor Gerő interviuáta Dimitrovnál: RAINER M. János: I. m. 198. 37. jegyzet.

³³ Vági István (1883–1940) szociáldemokrata, majd kommunista párttag, szakszervezeti vezető, az MSZMP (1925) egyik alapítója és elnöke. 1934-ben emigrált a Szovjetunióba, ahol a Vörös Szakszervezeti Internacionálé vezetésében dolgozott. 1938-ban letartóztatták, a börtönben halt meg.

³⁴ RGASZPI f. 495. op. 74. gy. 106.

³⁵ Rudas László (1883–1950) újságíró, filozófus, a KMP alapító tagja. A Tanácsköztársaság leverését követően emigrált, 1923-tól a Szovjetunióban élt, ahol tudományos munkát végzett. 1945 után hazatért, országgyűlési képviselő, akadémikus, egyetemi tanár.

³⁶ RGASZPI f. 495. op. 199. gy. 1641.

³⁷ Centralnij Arhiv Federalnoj Szluzsbi Bezopasznosztyi [Szövetségi Biztonsági Szolgálat Központi Levéltára] P-19096. 1–2 k. Itt szeretném megköszönni Alekszandr Sztikalinnak, hogy a dokumentumot rendelkezésemre bocsátotta.

³⁸ Szántó Béla (1881–1951) tisztviselő, szakszervezeti vezető, a KMP alapító tagja. A Tanácsköztársaság idején hadügyi népbiztos. Ezt követően emigrált, Németországban és a Szovjetunióban élt. 1945 után hazatért, a szövetségi mozgalom egyik irányítója, diplomata.

amire szükség volt ahhoz, hogy a Komintern főtitkára által javasolt személyi nyugdíjat megkapja.³⁹ Akkoriban egy-egy pozitív jellemzés akár életet is menthetett.

Amikor Révai József⁴⁰ ügye – Prágából való visszatérése után – ismételten napirendre került, Gerő mellette is kiállt.⁴¹ Wilhelm Florinhoz írt 1939. augusztus 28-i levelében védelmébe vette Révait. Mint írta, személyesen 1920-tól, bécsi tartózkodásuk óta ismerte őt, s a közös munka során az a meggyőződése alakult ki, hogy Révai becsületes kommunista, aki számára a párt és a forradalom ügye jelent mindent; a KMP egyik elméletileg legjobban felkészült teoretikusa. Azt elismerte, hogy Révainak is vannak gyengeségei, és óriási hibát követett el magyarországi letartóztatásakor, de meggyőződésének adott hangot, hogy a hibát nem személyes érdekből vagy gyávaságból követte el. Gerő arra is vette a bátorságot, hogy kétségbe vonja a Komintern Nemzetközi Ellenőrző Bizottsága (NEB) Révai ügyében hozott határozatának helyességét. „Nem tudok egyetérteni azzal a következtetéssel, amit a NEB határozata tartalmaz, miszerint Révai tudott a Sas-Barna csoport kártékony munkájáról és nem segített leleplezni ezt a csoportot.”⁴² Nem cáfolta, hogy Révai együttműködött velük, de azt hozta fel a javára, hogy a VII. kongresszus után felismerte Kun Béla bomlasztó tevékenységét, és segített Kunt „leleplezni”.⁴³

³⁹ Az OSZSZK Szociális Ellátási Népbiztossága 1940. szeptember 1-jétől 500 rubel személyi nyugdíjat állapított meg Szántónak. RGASZPI f. 495. op. 73. gy. 179.

⁴⁰ Révai József (1898–1959) marxista ideológus, a KMP alapító tagja. 1934-ben emigrált a Szovjetunióba, ahol a KI VB apparátusában és a Lenin Iskolán dolgozott. Hazai illegális tevékenysége és börtönbüntetése kitöltését követően a KMP Ideiglenes Központi Bizottságának tagja Prágában (1937–1939), majd 1945-ig ismét a Szovjetunióban élt.

⁴¹ RGASZPI f. 495. op. 199. gy. 58-1. Révai József káderanyaga.

⁴² Illegális nevük alapján „Sas-Barna csoport” névvel illették a KMP II. kongresszusán a Központi Bizottságába beválasztott Szerényi Sándort és Bergmann Józsefet (utóbbi 1930-ban a KMP képviselője lett a Kominternben) és társaikat, akiket egy évvel később a pártban kialakult válság miatt leváltottak, majd 1933-ban Kun Béla vádjai alapján egy koncepciós perben elítéltek. BORSÁNYI György: *Kun Béla*. I. m. 344–347.

⁴³ RGASZPI f. 495. op. 199. gy. 58-2.

Kérdéses, mennyiben tudott volna többet segíteni, amikor a „fekete autó” („csornaja vorona” ’fekete varjú’) nem sokkal korábban még a Komintern-vezetők és az apparátus lakóházából, a Hotel Luxból is gyakran vitte el éjszakánként az embereket.⁴⁴ A nála sokkal nagyobb befolyással rendelkező Dimitrov is nemegyszer hiába interveniált kitartóan a bolgár kommunisták (és más országok kommunistái) ügyében magánál Sztálinnál is, erőfeszítéseit csak minimális siker koronázta.⁴⁵

A sztálini terror árnyékában nehéz feladatot jelentett az emigráció összefogása. Ennek fontos elemét jelenthette egy olyan magyar nyelvű folyóirat ismételt megjelentetése, amely nem csupán ideológiai „támaszt” nyújt, hanem segíti a magyar kultúra alkotásainak megismerését. Majd egy esztendővel a *Sarló és Kalapács* megszűnése után, 1938 januárjában sikerült az emigráció számára *Új Hang* néven ismét lapot indítani, amely – elődjétől eltérően – sokkal inkább kulturális-tudományos jellegű havilap lett, amelyben persze szerepet kapott a Komintern politikájának magyarázata is.⁴⁶ A moszkvai Idegennyelvű Kiadó gondozásában megjelent kiadványt a két tapasztalt újságíró, költő Barta Sándor, majd Gábor Andor szerkesztette. Állandó munkatársai közé tartozott többek között Lukács György, Révai József, Nagy Imre, Háy Gyula, Szántó Béla, Varga Jenő, Andics Erzsébet, Friss István, Fogarasi Béla. Gerőt nem találjuk a szerzők között, számára nyilván a szerkesztői tevékenység volt a meghatározó. A folyóiratot a Szovjetunióban élő – erősen megcsappant – magyar emigráción kívül elsősorban Csehszlovákiában és Franciaországban olvasták.⁴⁷ 1940 elején 1750 példányban jelent meg, ebből azonban csak 200 darab kelt el a Szovjetunióban, 385 példányt vett át a nemzetközi ter-

⁴⁴ FARKAS Vladimír: *Nincs mentség. Az ÁVH alezredese voltam*. Interart Stúdió, Budapest, 1990. 36.

⁴⁵ N. Sz. LEBEGYEVA–M. M. NARINSZKIJ (szerk.): *Komintern i vtoraja mirovaja vojna. I. Do 22. ijunya 1941. g.* [A Komintern és a második világháború] Pomjatynyiki istoriceszkoj myslji”, Moszkva, 1994. 53–54., 501–502.

⁴⁶ ILLES László: Az „Új Hang” kritikai munkássága. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1960/1. 1–60., 160–173. A szerző mindenekelőtt Révai József munkásságát és a folyóiratnak a magyar irodalom közvetítésében játszott szerepét emelte ki.

⁴⁷ PIL 878. f. 8/189. és 305. ó. e.

jesztéssel foglalkozó vállalat (Mezsdunarodnaja Knyiga), a többit az Egyesült Államokba küldték. Gerő 1940. január 16-án levélben kérte Dimitrovtól egy szerkesztőbizottság kinevezését, amelynek tagjaiul Gábor Andort, Lukács Györgyöt, Gergely Sándort, Háy Gyulát, Varga Jenőt, Révai Józsefet és saját magát javasolta. A KI VB Propaganda Osztályának munkatársai Gerő javaslatát időszerűnek tartották és támogatták, ugyanakkor – tekintettel a lap szűk körű terjesztési lehetőségeire és a magas előállítási költségekre – azt javasolták, hogy a lapot ne havonta, hanem kéthavonta jelentessék meg. Gerő egy héttel később, február 17-én Dimitrovhoz írt levelében változatlanul a havi megjelenés mellett érvelt, de azt javasolta, csökkentsék a terjedelmet. A KI VB Titkársága 1940. február 21-én a szerkesztőbizottságot a Gerő által javasolt összetételben hagyta jóvá, de változatlanul a kéthavi megjelenés mellett foglalt állást.⁴⁸ A folyóirattal szemben elhangzottak olyan kifogások, hogy azt nem terjesztik megfelelően, alacsony a színvonala és olyan írások jelennek meg benne, amelyek a szovjet vezetés számára külpolitikai nehézségeket okoznak.⁴⁹ A folyóirat egy ideig még megjelent, de a „viharos napok” 1941 júniusában végképp elsodorták.⁵⁰

A KMP szervezeti ziláltsága, a KB hiánya, másrészt a nemzetközi körülmények alakulása, Magyarországnak a német háborús tervekbe történt bekapcsolása következtében a Komintern vezető szervei 1939-től egyre nagyobb figyelmet tanúsítottak Magyarország iránt. 1939 nyara és 1941 tavasza között a Klement Gottwald vezette titkárságon több olyan határozat született, amelyeknek a kidolgozásában és megszervezésében – egy ideig, mint pártképviselő – minden bizonnyal Gerő is részt vett.⁵¹ Ezek nem csupán azt mutatták, miként

⁴⁸ RGASZPI f. 495. op. 18. gy. 1316. Prot. (A) 547. A február 15-i röpszavazás megerősítése.

⁴⁹ Röviddel Rákosi Moszkvába érkezését követően, 1940. december 23-án Gerő mellett Varga Jenő és Rákosi írták alá azt a Dimitrovnak címzett levelet, amelyben egyfelől ezeket a bírálatokat visszautasították, másrészt a lap további megjelenése mellett foglaltak állást. RGASZPI f. 495 op. 74. gy. 106.

⁵⁰ SIK Endre: *Vihar a levelet...* Zrínyi, Budapest, 1988. 176.

⁵¹ A határozatokat magyarul PINTÉR István közölte: A Kommunista Internacionálé Végrehajtó Bizottságának a Kommunisták Magyarországi

változott a Komintern politikája, de arról is árulkodtak, hogy sem a Komintern vezetése, sem a Szovjetunióban élő magyar kommunisták nem voltak tisztában a magyarországi helyzettel, a maroknyi illegális kommunista lehetőségeivel. Jelentősek viszont abból a szempontból, hogy egyes elemeik már előre jelzik a kommunista párt 1945-től folytatott politikájának irányait.

Ebben az időszakban a világszervezet már a Szovjetunió Kommunista Pártja (azaz alapjában véve Sztálin) engedelmes eszköze volt, a KI VB teljes egészében támogatta a Kreml bel- és külpolitikai akcióit. 1939 nyaráig a VII. kongresszus határozatainak megfelelően, a hivatalos irányvonal szerint a fő háborús veszélyt az európai hegemoniára törő német fasizmus jelentette. Éppen ezért a világpárt vezetése azt hangsúlyozta, az összes „békeszerető erőt” egybe kell kovácsolni a Szovjetunió vezetésével. Arra szőlította fel nemzeti szekcióit, hogy minden erővel támogassák a „békefront” létrehozására irányuló szovjet erőfeszítéseket, teremtsék meg a munkás és népi egységfrontokat az agresszióval és fasizmussal szemben.⁵²

A Komintern vezetői akkoriban úgy vélték, a hitleri Németország és a fasiszta Olaszország egyre nagyobb mértékben használja fel Magyarországot háborús céljaira, különösen Dél- és Délkelet-Európában. Ugyanakkor magának Magyarországnak a nemzeti függetlenségét is veszélyeztetve látták, s az volt a véleményük, hogy annak sikeres megvédéséhez elengedhetetlenül szükség van egy széles demokratikus tömegmozgalom, egy igazi „függetlenségi front” létrehozására. A KI VB Titkárságának 1939. július 9-i határozata⁵³ utóbbi legfontosabb előfeltételét a munkásosztály egységes cselekvésében látta, s ezért az újjászervezendő KMP fő feladatának az egység minden erővel történő megteremtését tekintették.

Pártjának feladatairól 1939-ben és 1940-ben hozott határozatai. *Párttörténeti Közlemények*, 1962/2. 163–189.

⁵² N. Sz. LEBEGYEVA–M. M. NARINSZKIJ (szerk.): I. m. 3.

⁵³ A német nyelven fogalmazott határozatra (Resolution zur ungarischen Frage) Gottwald július 9-én írta rá: „Végleges szöveg. Letisztázni és expedálni.” PIL 500. f. 4/16. ó. e. Komintern-Titkárság 16. (fotókópia) PINTER István forrásközlésében egy nappal későbbre datálta: I. m. 166.

A határozat készítői szerint a magyar kommunisták számbeli és szervezeti gyengeségük ellenére képesek sikeresen megoldani ezt a feladatot, ha sikerül a pártot talpra állítani és visszaadni a tagság önbizalmát. (A korabeli frazeológia szerint „megszabadulniuk a pártban lévő szektásoktól és leküzdeniük a peszsimizmust”.) Ennek jegyében azt a követelményt fogalmazták meg, hogy a párt tegyen erőfeszítéseket a szakszervezetek és a szociáldemokrata párt politikájának megváltoztatására, mert a munkásosztály csak így módon válhat az ország függetlenségéért folyó harc szervezőjévé és vezetőjévé. Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy ki kell használni az SZDP és a szakszervezetek nyújtotta legális politikálási lehetőségeket. Szükségesnek tartották azt is, hogy a szociáldemokrata párt mellett a kommunisták nagyobb figyelmet fordítsanak a polgári demokratikus pártokra (elsősorban a Független Kisgazdapártra), és igyekezzenek azokat is bevonni a függetlenségért és az ország demokratizálásáért folyó munkába. Ez utóbbi érdekében kül- és belpolitikai célokat egyaránt megfogalmaztak: az antikomintern paktumból történő kilépést, a revíziós politika lezárását, az egyenlő titkos választójog megteremtését, a „zsidótörvények” eltörlését, szociális intézkedéseket, mindenekelőtt a földosztás végrehajtását. A faszizmussal szembeni küzdelemben – vélték a Kominternben – a magyar kommunistákat támogatni fogják a nyugat-európai tömegek és a Szovjetunió is.

Ahhoz, hogy a KMP ezeket a feladatokat végre tudja hajtani, a határozat – illúzióktól vezetve – megkerülhetetlennek tartotta a párt szervezeti átalakítását, egy olyan centralizált vezetés fokozatos létrehozását, amely képes lesz minden körülmények között biztosítani a rendszeres politikai munkát és a párt önálló tevékenységét, miközben úgy tekint az emigrációra, mint az otthoni munka tartalékára. Az illúziók világában mozogva nagy jelentőséget tulajdonítottak annak, hogy a „lenini–sztálini tanítások” szellemében „neveljék” a párttagokat, és ennek érdekében szemináriumokon megismertessék őket az SZK(b)P rövid történetével, az SZK(b)P XVIII. kongresszusának határozataival, továbbá a propaganda és agitáció erősítése érdekében külföldön megjelentessenek egy központi pártlapot. Utóbbival

kívánták segíteni a külföldön élő magyar munkások megnyerését is a kommunista párt számára.⁵⁴

A júliusi határozat azonban még el sem jutott a párt tagjaihoz,⁵⁵ amikor a szovjet külpolitika váratlan fordulata már alapjaiban változtatta meg a kommunista pártok stratégiáját.

A szempontokat ehhez a Kominternnek a szovjet külpolitikai érdekektől meghatározott új irányvonala jelentette. A fordulat a szovjet–német megneemtámadási egyezmény, a Molotov–Ribbentrop-paktum aláírása után, Dimitrov és Sztálin 1939. szeptember 9-i beszélgetését követően következett be. Az új szovjet külpolitikai stratégia szerint a hadviselő felek valójában imperialista háborút folytatnak a világ újrafelosztásáért, tehát nem a fasizmus és a demokrácia ellentétéről van szó.⁵⁶ Éppen ezért a munkásegységfront és a népfront taktikáját, melyet a Komintern VII. kongresszusa határozott meg, nem lehet alkalmazni, vagyis a szociáldemokrata párttal való együttműködés nem időszerű, a kommunistáknak önállóan kell megszervezniük a munkásosztály küzdelmét. (Ez azonban korántsem jelenti azt, hogy a kommunisták lemondanának a szociáldemokrata munkásokkal való együttműködésről – írták a határozatban.) Ezzel Sztálin határozott stratégiai és taktikai irányváltást kényszerített a Kominternre is.⁵⁷ A háború imperialisták közt zajló háborúként való minősítése nemcsak dezorientálta a kommunista mozgalmat, de komoly meghasonlást idézett elő az egyes pártok tevékenységében. A pártok a Komintern néhány nappal később közzétett irányelvei alapján a háború elleni propagandát a fasiszta veszély leleplezése helyett saját kormányaik ellen irányították. A fordulat végrehajtása nemegyszer nehezen ment, minden pártban akadtak olyanok, akik kitartottak a ná-

⁵⁴ RGASZPI f. 495. op. 18. gy. 1283.

⁵⁵ Vö. PINTÉR István: I. m. 164. A szerző azt írta, hogy a határozatot 1939 augusztusában Párizsból megküldték a felvidéki kommunistáknak, de Budapestre nem jutott el.

⁵⁶ A Komintern irányvonalának megváltozásával és az egyes kommunista pártok reakciójával, magatartásával részletesen foglalkozik F. I. FIRSZOV: Arhivi Kominterna i vnyesnyaja polityika SZSZSZR 1939–1944 gg. [A Komintern archívumai és a SZSZKSZ külpolitikája 1939–1944.] *Novaja i novejsaja isztorija*, 1998/6. 12.

⁵⁷ N. SZ. LEBEGYEVA–M. M. NARINSZKIJ (szerk.): I. m. 11.

cizmus elleni harc és a demokratikus országok nemzeti érdekeinek védelme mellett, és nem szívesen rendelték alá magukat a Komintern határozatának.

Ez indokolta azt, hogy a KI VB Elnökségének 1939. október 19–20-i ülésén napirendre tűzzék „A kommunista pártok álláspontja és taktikája az imperialista háború körülményei között” című kérdés megvitatását.⁵⁸ A jegyzőkönyv tanúsága szerint a belga kommunista pártnak a háborúval kapcsolatban elfoglalt álláspontjáról, amin ugyancsak érződött a váratlan stratégiai fordulatnak a kommunista pártok politikájára gyakorolt negatív hatása, a beszámolót Gerő tartotta.⁵⁹

A KI VB Elnöksége által elfogadott határozat az új stratégiának megfelelően arra kötelezte a KI VB titkárait, a pártok képviselőit, a KI VB-apparátus felelős munkatársait, hogy szervezzék át az operatív munkát, és nyújtsanak folyamatosan segítséget a kommunista pártoknak az aktuális politikai irányvonalhoz történő alkalmazkodásban. Mindehhez szükségesnek tartották az egyes pártok szervezeti megerősítését és nem mellesleg a párttagság meggyőzését, ami együtt járt a vélt „belső ellenség” eltávolításával. A szociáldemokrácia ismét a legfőbb ellenséggé lépett elő; a határozat előírta a határozott fellépést „a nemzetközi munkásmozgalom ügyének árulói és a háború szítói, a II. Internacionálé és a szociáldemokrata pártok vezető körei ellen”. Az új stratégiát tükrözte Georgi Dimitrovnak a moszkvai rádióban elmondott és számos nyelven – így magyarul is – kiadott beszéde („Ez a háború nem a tiétek!”), ami eljutott Magyarországra, és ismertté vált az illegális mozgalomban.⁶⁰ Az új taktika világos értelmezését adta maga Gerő is, amikor még 1939. november 3-án kelt, Papp Lajoshoz intézett levelében virágnyelven a következőket írta: „A mai viszonyok között teljes változtatásokat kell végbevinni az üzletvitelben. A Peyer Co. cég és köztünk ma nem lehet szó üzleti összeköttetésről, mert ez a cég jelenleg a mi üzemünkkel legellenségesebben szembenálló trösztöz tartozik. Egész üzletvitelünkben a tröszttel a legéle-

⁵⁸ Uo. 141–143.

⁵⁹ RGASZPI f. 495 op. 2. gy. 274.

⁶⁰ PAPP Lajos. I. m. 172.

sebben síkra kell szállnunk a saját önálló üzleti érdekeink védelmében. Természetesen mindez korántsem jelenti azt, hogy a Peyer Co. cégnél dolgozó kis alkalmazottakkal is megszakítsuk az üzleti érintkezést. Ellenkezőleg. Éppen most, hogy a viszony kiéleződött, ezek a kisebbek igen hasznosak lehetnek üzletünk felvirágoztatására.”⁶¹

Tekintettel a KMP helyzetére, a KI VB Titkársága 1939. október 17-én arról döntött, hogy Magyarországra küldik (miként már korábban is felmerült) a hazai mozgalmat jól ismerő Kilián Györgyöt, akit majd Fodor (Berger) Zoltánnak és feleségének, Visontai Ilonának kellett volna követnie. Előbbit azzal a feladattal bízták meg, hogy létesítsen kapcsolatot a párt illegalitásban – ekkor Kulich Gyula és Rózsa Ferenc irányításával – működő tagjai és a KI VB között, és tájékoztassa őket a Komintern új irányvonaláról. Kiliánnak közre kellett volna működnie egy olyan magyarországi ideiglenes vezető szerv létrehozásában, amely majd hozzálát a párt újjászervezéséhez. Az ideiglenes vezető szerv összetételét a KI VB Titkárságának kellett jóváhagynia. A Komintern vezetése a KMP-vel való kapcsolattartás és segítségnyújtás céljából Párizsban akarta a Külföldi Bizottságot ismét megszervezni. Ide Szántó Zoltánt akarták küldeni, akit azt követően indítottak volna útnak, miután hírt kaptak Kiliántól a hazaérkezéséről. Az elutazásig Szántónak továbbra is a moszkvai rádió magyar szekciójánál kellett dolgoznia. A határozat egyidejűleg Gerőt, Révait, Szántót, Varga Jenőt és Kiliánt kötelezte arra, hogy Gottwald irányítása alatt dolgozzák ki és terjesszék a KI VB Titkársága elé a magyarországi munkára vonatkozó politikai irányelveket.⁶²

A KI VB Titkársága azonban még az irányelvek jóváhagyását megelőzően, 1939. december 30–31-én ismét tárgyalt a magyar párt munkájáról, és elfogadta a KMP szervezeti kérdéseiről szóló, az októberi döntését megváltoztató, Gottwald által jegyzett határozatot. Ennek értelmében egy új összetételű, háromtagú ideiglenes pártvezetőséget kellett volna létrehozni, amely-

⁶¹ Idézi SVED László: Kulich Gyula és társai politikai pere (1940–1941). *Múltunk*, 2001/1. 176.

⁶² RGASZPI f. 495. op. 18. gy. 1295.

be Szekeres Sándor⁶³ és a Moszkvából hazainduló Schönherz Zoltán⁶⁴ mellé Budapesten egy harmadik személyt, egy aktív szakszervezeti funkcionáriust kooptáltak volna. Az itthoni feladatokra, a Komintern új irányvonalának legfontosabb téziseiből Gerő készítette fel Schönherzet, aki magával vitte a jegyzeteket Budapestre is.⁶⁵ Az új pártvezetésnek a feladatává tették, hogy irányítsa a pártszervezési munkát, a sajtó és propaganda tevékenységet, az ifjúsági mozgalmat és az illegális apparátust, illetve a szakszervezeteken és a szociáldemokrata párton belüli munkát.⁶⁶

A prágai Ideiglenes Központi Bizottság korábbi tagja és a Komintern kapcsolattartója, Papp Lajos viszont utasítást kapott Gerőtől, hogy szüntesse be franciaországi tevékenységét, mert a hazai kapcsolatokat más úton biztosítják, utazzon valamelyik semleges országba (Belgium, Svédország), és készüljön Moszkvába. Erre azonban már nem került sor, mert Papp a háború miatt nem tudott elutazni Párizsból.⁶⁷ A szervezeti kérdésekről szóló döntést rövid időn belül követte az irányelvek elfogadása, melyeket a KI VB Titkársága végül 1940. január 4-én hagyott jóvá, és január 26-án tett közzé.⁶⁸

Az irányelvek készítői, megfelelően az új stratégiának, maguk is a háború nyomán előállt helyzet téves értékeléséből kiindul-

⁶³ Szekeres Sándor Csehszlovákia Kommunista Pártjának tagja 1938-ig, ezt követően a KMP felső-magyarországi csoportjának egyik vezetője, 1941-ben rövid ideig a Központi Bizottság és a Titkárság tagja.

⁶⁴ Schönherz Zoltán (1905–1942) Csehszlovákia Kommunista Pártjának funkcionáriusa, 1938 után a magyarországi illegális kommunista mozgalom egyik szervezője. 1939 decemberében a Szovjetunióba ment. 1940. február–április között, majd 1940 decemberétől Magyarországon irányította a párt szervezését. A KMP Központi Bizottságának és Titkárságának tagja. 1942 júniusában letartóztatták, és a katonai bíróság ítélete alapján kivégezték.

⁶⁵ SVÉD László: I. m. A jegyzetek 1940 májusában a katonai elhárítás nyomozói kezébe kerültek, és alapjául szolgáltak a kommunisták elleni nyomozásoknak.

⁶⁶ RGASZPI f. 495. op. 18. gy. 1301. A Titkárság anyagában kivételesen magyarul is megtalálható a határozat tervezetének szövege. Lásd PINTÉR István: I. m. 175–182.

⁶⁷ PAPP Lajos: I. m. 176.

⁶⁸ A határozatot 1940. január 4-én röpszavazással fogadták el, és Gottwald január 26-án adta ki a jóváhagyott szöveget. RGASZPI f. 495. op. 18. gy. 1312.

va, úgy ítélték meg, hogy a hadviselő felek valójában imperialista háborút folytatnak a világ újrafelosztásáért, tehát nem a faszizmus és a demokrácia ellentétéről van szó. Ennek megfelelően kerülhettek a dokumentumba olyan megállapítások, miszerint a Szovjetunió és Németország között megkötött megnemtámadási szerződés következtében megingott és meglazult az antikomintern paktum jegyében létrejött német–magyar szövetség, s Magyarország ezért nem avatkozott be Németország oldalán a háborúba. A KMP-nek ebben a helyzetben le kell lepleznie a magyar uralkodó osztályok „semlegességi” politikáját, be kell bizonyítani, hogy ez egyáltalán nem nyújt biztosítékot arra, hogy Magyarország távol marad a háborútól. A kommunista pártnak követelnie kell a magyar külpolitika gyökeres fordulatát, és a Magyarország és a Szovjetunió közötti baráti kapcsolatok kiépítését. A párt elé azt a közvetlen feladatot tűzték, hogy szervezze és vezesse a munkások harcát az üzemek militarizálása ellen, a nyolcórás munkaidő visszaállításáért, a túlórázás, valamint a háborús rendszabályok bevezetése ellen.

Emellett rendszeres és mélyreható marxista–leninista propagandát kellett volna folytatni az SZK(b)P rövid története, a marxizmus–leninizmus klasszikusai munkáinak terjesztésével és tanulmányozásával. Ez utóbbi közé sorolták Sztálinnak *A leninizmus kérdései* című munkáját is, amelyet minden olyan nyelvre le kellett fordítani, amelyen az SZK(b)P rövid története is megjelent. A KI VB Titkárságának 1940. január 29-i határozata valamennyi pártkiadó elsődleges és legfontosabb feladatává tette, hogy 1940. évi kiadói tervükben szerepeltessék a mű megjelentetését. A Titkárság felelős szerkesztőket nevezett ki – a magyar kiadást Gerőnek kellett felügyelnie.⁶⁹ Ő volt az, aki intézkedett Dimitrovnak a Komintern új politikáját ismerető írása (*A háború és a kapitalista országok munkásosztálya* (Idegennyelvű Irodalmi Kiadó, Moszkva, 1939) magyarra fordításáról és terjesztéséről).⁷⁰

A magyarországi viszonyok nem ismerete és a Komintern ebből fakadó téves helyzetmegítélése miatt az irányelvek számos

⁶⁹ RGASZPI f. 495. op. 18. gy. 1314.

⁷⁰ SVED László: I. m. 177.

olyan hibás megállapítást tartalmaztak, amelyek alapjaiban kérdőjelezték meg a KMP hazai tevékenységének realitását.

Teljesen értelmetlen volt az a követelés, hogy a KMP-nek az imperialista háború és a magyar reakció elleni harcát „a szocialista proletárforradalom önálló előkészítésének és szervezésének perspektívájával” kell folytatnia. A magyar helyzet nem ismeretéről tanúskodtak az irányelvek olyan – az 1945 utáni kommunista politizálást is befolyásoló – megállapításai, mint hogy „Magyarország gazdasági szerkezete és osztályviszonyai olyanok, hogy a kapitalizmusból a szocializmusba való forradalmi átmenet tárgyi előfeltételei megvannak [...]. A pártnak tehát a kapitalista rend forradalmi megdöntésének, a szocialista proletárforradalomnak a programját kell propagálni.”⁷¹

Azzal ugyanakkor az irányelvek készítői – miként korábban is – tisztában voltak, hogy a kommunista pártnak mindezekon kívül „nagy gondot kell fordítania arra, hogy megtalálja a proletárforradalomba való átmenetnek azokat a különleges formáit, amelyeket Magyarországon egész sor polgári demokratikus feladat megoldatlansága tesz szükségessé”.⁷²

Megerősítették, hogy a KMP-nek küzdenie kell a földkérdés „forradalmi megoldásáért”, vagyis a nagybirtok kártalanítás nélküli kisajátításáért, a mezőgazdasági munkások és szegény-parasztok közötti ingyenes felosztásáért. Ehhez a parasztság napi követeléseit is felölelő részletes programot kellett kidolgozni. Emellett követelnie kellett az általános, titkos, egyenlő és közvetlen választójogot, a gyülekezési és egyesülési szabadságot, a cenzúra megszüntetését és a kormány kivételes háborús hatalmának megszüntetését.

Az 1940 januárjában jóváhagyott – téves helyzetértékelésen alapuló – irányelvek a párt alapvető feladataként jelölték meg azt is, hogy küzdjön az országban élő nemzetiségek egyenjogúságáért és ennek megfelelő részköveteléseket állítson fel. Így például a ruszinok (az irányelvek szerint ukránok) számára követelni kell a nemzeti önrendelkezés jogát, beleértve a magyar államból való kiválás jogát is. Ennek érdekében számolni kell

⁷¹ RGASZPI f. 495. op. 18. gy. 1312.

⁷² Uo.

– írták – a magyar hivatalos szervek eltávolításával, a legszelebb autonómiával, a közhivatalok ruszinokkal (ukránokkal) való betöltésével. A szlovákok és németek által lakott területeken a német és szlovák nyelvű közigazgatás mellett kellett sikraszállni. Az irányelvek külön feladatul írták elő, hogy a párton belül Kárpátalján autonóm ukrán kerületi szervezetet alakítsanak.⁷³

Az irányelvekben önálló fejezetben foglalkoztak ismételten a szervezeti kérdésekkel, elsősorban a pártvezetés központi szervének létrehozásával. A párt fő feladatának tekintették az illegális pártszervezetek kiépítését – mindenekelőtt a szakszervezetekben, üzemekben, a szociáldemokrata párt helyi szervezeteiben. Az ott végzett munka célja korábban az volt, hogy elszigeteljék a jobboldali vezetőket és megváltoztassák a párt politikáját. Ettől kezdve a kommunistáknak arra kellett volna törekedniük, hogy forradalmi baloldali ellenzékot alakítsanak ki, vagyis kettészakítsák a pártot. A szakszervezetekben ugyancsak a szervezett ellenzék kialakítása volt a célkitűzés, ott azonban nem akartak szakadást elérni.

⁷³ Kárpátalján a rutén lakosság már az őszirózsás forradalom idején kísérletet tett a terület autonóm szerveinek létrehozására, sőt az 1919. január 21-én Huszton összeült „ukrán nemzetgyűlés” kimondta, hogy csatlakozni kívánnak a létrehozandó „nyugat-ukrán” államhoz. Miután a területet a békeszerződés a Csehszlovák Köztársasághoz csatolta, erre nem került sor. Lásd erről POPÉLY Gyula: *Felvidék 1914–1920*. Magyar Napló, Budapest, 2010. 243–250. 1944-ben azután egyértelmű volt, hogy a szovjet vezetők Kárpátalja megszerzését tűzték ki célul, és ennek érdekében szervezték a helyi „népi kezdeményezéseket”, azaz a helyi kommunisták akcióit. ZSELCZYK BÉLA: *Kárpátalja a cseh és szovjet politika érdekerében 1920–1945*. Napvilág, Budapest, 1998; VALENTINA MARINA: *Zakarpatszkaja Ukraina (Podkarpatszkaja Rusz) v polityike Benesa i Sztalina*. [Kárpátokon túli Ukrajna (Kárpátaljai Rusz) Beneš és Sztálin politikájában] Novij hronograf, Moszkva, 2003; DUPKA György: *Kárpátalja erőszakos szovjetizálása, a helyi magyarok, németek internálása, és megtorlása az NKVD jelentések tükrében*. In: GÉCZI Róbert (szerk.): *Az Elbától Vorkutáig. Magyarok és magyarországi németek szovjet hadifogságban, kényszermunkán és a Gulágon*. Magyar Napló, Budapest, 2017. 137–159. A szovjet állambiztonsági szervek kárpátaljai akcióiról lásd Kirill SEVCSENKO: *Gyerzsava batyki Volosina. Kak Podkarpatszkaja Rusz sztala Karpatszkoj Ukrajinoj*. [Volosin bátyka állama. Hogyan lett a Kárpátaljai Ruszból Kárpát-Ukrajna.] *Rogyina*, 2008/9. 83–89.

Az irányelvek készítői úgy vélték, hogy a kommunista párton belül az utolsó két évben „jobboldali hibák” fordultak elő, amelyeket „önkritikával” kell feltárni. A hibák közé sorolták az illegális kommunista szervezetek létrehozásának elhanyagolását, a szociáldemokrata pártban kialakítandó baloldali ellenzék szervezésében mutatott ingadozást. Jobboldali hibának tekintették azt is, hogy „[a] nemzeti függetlenségért és a nemzeti egységfrontért küzdve a pártban olyan hangulatok jelentkeztek, melyek végső soron a demokratikus patriotizmusban való felolvasásra, a proletár nemzetköziség elhanyagolására vezettek volna”.⁷⁴ Úgy vélték, hogy mindezeknek a hibáknak a tisztázása elő fogja mozdítani azt, hogy a KMP-ből szilárd, „Lenin és Sztálin tanításainak szellemében megacélosodó párt” legyen.⁷⁵

A KI VB Titkársága által kinevezett magyar pártvezetés elé tehát azt a fő feladatot állították, hogy hozzanak létre az országban egy szigorú konspiráción alapuló, centralizált, de a tömegekkel kapcsolatban álló kommunista pártot. Szekeres Sándor és a Magyarországra küldött Schönherz Zoltán munkához láttak ugyan, de „Dénessel”, akit a pártvezetés harmadik tagjának szemeltek ki, nem sikerült kapcsolatot teremteni. 1940 közepén Kassán megjelentették az illegális pártlapot (1938-hoz hasonlóan) *Dolgozók Lapja* címmel, és kiadtak néhány agitációs és propagandaanyagot. Kárpátalján és a Felvidéken (Ungvár, Munkács, Beregszász, Kassa, Losonc, Érsekújvár, Rozsnyó) több területi pártvezetőség jött létre. A fő feladatot, azt, hogy létrehozzák a párt központi vezetését, azonban nem sikerült teljesíteni, és az 1940 áprilisától folyó nagyarányú letartóztatások miatt Schönherz Szekeresrel együtt visszatért Moszkvába. Ily módon az egyes pártcsoportok egymástól elszakadva, irányítás nélkül folytatták a munkájukat, anélkül, hogy az elemi konspirációs szabályok betartására ügyeltek volna, s ez hamarosan további tömeges lebukásokhoz vezetett.⁷⁶ A Komintern

⁷⁴ RGASZPI f. 495. op. 18. gy. 1312.

⁷⁵ Uo.

⁷⁶ PINTÉR István: I. m. 165.

Káderosztályának vezetője, Guljajev⁷⁷ úgy vélte, hogy a KMP Moszkvában kiszemelt vezetői számára az országban nagyon kedvezőtlenek a feltételek, ezért célszerűtlennek tartotta, hogy folytassák a tevékenységüket. Azon a véleményen volt, hogy a KMP vezetését politikailag felkészültebb, tapasztaltabb és tekintélyesebb személyekből kell létrehozni, és előbb két embert kell hazaküldeni a kapcsolat megteremtése és a párt vezetői hazatérésének előkészítése céljából. (Erre ismét két felvidéki párttagot, Skolnik Józsefet⁷⁸ és Szekeres Sándort javasolta.) Rajtuk kívül „legalizálás” végett (minden bizonnyal a nyomasztó „káderhiány” hatására) újból Fodor Zoltán, Visontai Ilona, valamint a Lenin Iskolát végzett – jelenleg nem azonosítható – „Kővágó” és „Kerekes” illegális névvel jelölt párttagok hazaküldését indítványozta.⁷⁹ Skolnik József évekkel később úgy emlékezett, hogy moszkvai találkozásuk alkalmával Gerő örömét fejezte ki, hogy ismét látják egymást és ezután együtt dolgoznak. Arról is beszélt, hogy „ha ismét átjövünk ő is fog jönni illegális munkára”.⁸⁰ Ezt halványan megerősíteni látszanak azok a hamis névre kiállított igazolványok, amelyek Gerő irathagyatékában maradtak fenn.⁸¹ Mielőtt azonban erre sor került volna, a Gottwald vezette titkárságon újabb viták kezdődtek a párt újjászervezéséről és a budapesti központi vezetés létrehozásáról. A Gerő által

⁷⁷ Pantyelejmon Vasziljevics Guljajev (1903–1956) a Komintern Káderosztályának vezetője (1940–1942).

⁷⁸ Skolnik József (1906–?) Csehszlovákia Kommunista Pártja szlovákiai járási, majd kerületi titkára. 1939-ben a Szovjetunióba emigrált. 1940-től Magyarországon szervezte a pártot, a Központi Bizottság és a Titkárság tagja. 1943-ban súlyos börtönbüntetésre ítélték. 1945 után hamis vádak alapján bebörtönözték, internálták. 1956-ban rehabilitálták.

⁷⁹ RGASZPI f. 495. op. 74. gy. 106. Guljajev 1940. július 18-i feljegyzése Dimitrovnak.

⁸⁰ PIL 867. f. 2/2-21. Skolnik József visszaemlékezése (1957) 66.

⁸¹ PIL 686. f. 92. ó. e. A hamis iratok Szeges Ernő református vallású mérnök nevére szóltak, és a születési anyakönyvi kivonat mellett állampolgársági bizonyítványt és igazoló jegyet is készítettek Gerő számára. Nem zárható ki, hogy a dokumentumokat a Komintern Nemzetközi Összekötő Osztálya megbízásából az OGPU vagy a Vörös Hadsereg negyedik ügyosztályán készítették, ahol olyan hamisítók dolgoztak, akik képesek voltak állami pecsétet és aláírásokat is az eredetitől megkülönböztethetetlen minőségben előállítani. V. G. KRIVICKIJ: *Sztálin titkosszolgálatában. Az elsőként dezertáló szovjet mesterkém emlékiratai*. Alexandra, Pécs, 2000. 93.

vezetett megbeszéléseken Révai József és Szántó Zoltán mellett jelen volt Schönherz Zoltán és Skolnik József is.⁸²

A felvidéki kommunisták ott voltak a KI VB Titkárságának ülésén is, ahol Schönherz tartotta a beszámolót a magyarországi helyzetről, mivel neki voltak a legfrissebb információi. Ennek ellenére nyilvánvaló, hogy ő sem tudott a pártmunka minden részletéről. Az ülés résztvevői mindenesetre pesszimistán ítélték meg a párt magyarországi helyzetét.

A KI VB Titkárságának 1940. augusztus 16-i „A magyarországi helyzetről és a KMP feladatairól” hozott újabb határozatában kijelölt feladatok azonban nem csupán a magyarországi szervezőmunka nehézségei miatt változtak meg. A Komintern álláspontjában 1940 májusában már elkezdődött bizonyos változás, ami részben ismét a szovjet vezetők álláspontjának módosulásával, részben azzal függött össze, hogy a kommunista mozgalomban – mindenekelőtt a németek által megszállt országokban – erősödött a nácizmussal szembeni ellenállás.⁸³

A magyarországi helyzet kapcsán a módosított határozat megállapította, hogy a bécsi döntéssel az ország végérvényesen a német és az olasz hatalmi törekvések oldalára állt, Erdély visszacsatolásával megnőtt annak a veszélye, hogy Magyarország Németország és Olaszország oldalán belekeveredik a háborúba. Ebben az új helyzetben a KMP kötelességének tartották, hogy szálljon szembe a magyar sovinizmussal, és agitációs munkájával arról győzze meg az ország lakosságát, hogy mindez a magyar nép érdekeivel ellentétes.

⁸² VADÁSZ Frigyes: *Föld alól a fénybe. Skolnik József emlékeiről*. Kozmosz Könyvek, Budapest, 1969. 106. és PIL 867. f. s-21. Skolnik József visszaemlékezése (1957 és 1978) – Skolniknak 1931-ben a Lenin Iskolán Gerő volt az osztályfőnöke, bár Skolnik nem igazán kedvelte őt. „Ott [a Kominternben] kellemetlen érzés fogott el, amikor Gerőt megláttam. 1931-ben nem a legjobb barátságban váltunk el. Akkor egy évig volt alkalmam őt megismerni a sok rossz tulajdonságával. Azonban a fogadtatása és a beosztása meggyőzött arról, hogy sokat fejlődött és talán lefaragta a rossz tulajdonságait, ami főként a munkamódszerében és az emberekhez való viszonyában mutatkozott meg.” (1957, 66.) Nem kizárt viszont, hogy amikor Skolnik 1939-ben emigránsként a sztálingrádi traktorgyárba került, és onnan behívták Gottwald titkárságára, akkor éppen Gerő ajánlotta.

⁸³ N. SZ. LEBEGYEVA–M. M. NARINSZKIJ (szerk.): I. m. 26.

Mindezek a kitételek ismét csak a magyarországi helyzet téves megítéléséről tanúskodtak. A magyarországi szociáldemokrata sajtó már az első bécsi döntést is nagy lelkesedéssel fogadta, a területnövekedést nemzeti ügyként hirdette. Az Erdély visszaszerzése felett érzett mámoros és euforikus hangulatban, amikor a bevonuló honvédséget diadalkapukkal, ujjongva fogadták, és az utcák az „Édes Erdély, itt vagyunk, érted élünk és halunk” kezdetű katonadaloktól voltak hangosak, aligha volt reális célkitűzés szembemenni a nemzeti érzelmekkel, és olyan követelést támasztani, hogy a KMP lépjen fel „a Magyarországon elnyomott ukrán, román, szlovák nemzetiség önrendelkezési jogaiért, beleértve az állami különválás jogát”.

A Komintern vezetése a megváltozott helyzetben a magyar kommunisták elé azt a feladatot állította, hogy szervezzenek ellenállási mozgalmat, amely megakadályozza a „nyílt fasiszta diktatúra” létrejöttét, működjenek együtt a szakszervezetek, a Szociáldemokrata Párt és a Kisgazdapárt olyan tagjaival, akik nem hajlandók a megalkuvásra. „A kommunisták feladata mindent megtenni, hogy velük közös frontot alkossanak, s legfőképpen együttműködjenek mindenkivel, aki kész az ellenállásban részt venni.”⁸⁴

Amikor ez az állásfoglalás megszületett, Gerő már több mint másfél évtizede távol élt az országtól. Nem csupán a magyarországi helyzetről nem voltak közvetlen tapasztalatai, de a KMP tagságát és tevékenységüket sem ismerhette, már csak azért sem, mert a budapesti pártszervezetekkel ekkor csupán alkalmi kapcsolata volt. Mivel a határozati javaslatnak a Komintern vezetése elé terjesztett szövege kollektív munka eredménye volt, ez a megfogalmazás Gerő mint a KMP képviselője egyetértése nélkül aligha kerülhetett volna bele a határozatba.

A határozat megerősítette azt az – valójában már 1940 elején Schönherz korábbi magyarországi útjával realizált – elképzelést, hogy a párt új vezetését a visszacsatolt területekről származó

⁸⁴ RGASZPI f. 495. op. 18. gy. 1324. Prot. (A) 640. A jóváhagyása és kiadása szeptember 5-én Prot. (B) 648. Magyarul közli PINTÉR István: I. m. 182–189. A Titkárság ugyanezen a napon elfogadta a Román Kommunista Párt és a KMP állásfoglalásait Erdély kérdéséről.

kommunistákból kell létrehozni. „A centralizált budapesti párt-szervezetek megteremtése alapvető feltétele az igazi magyarországi kommunista párt kiépítésének. A budapesti párt-szervezetek felépítésénél nem szabad a meglévő pártkapcsolatokból kiindulni, hanem új támaszpontokat kell teremteni (kipróbált, felső-magyarországi, kárpát-ukrajnai és erdélyi párttagok ki- küldése a budapesti üzemekbe).”⁸⁵

A határozat elfogadása után néhány nappal Skolnik és Szekeres Sándor Kárpátalján keresztül 1940. szeptember második felében megérkezett Budapestre, ahová szintén a Rotman Miklós⁸⁶ irányította kárpátaljai illegális kommunista csoport segítségével hamarosan Schönherz is követte őket.⁸⁷ Gerő az- zal a szóbeli utasítással indította őket útnak, hogy Budapesten vegyék fel a kapcsolatot Rózsa Ferencsel,⁸⁸ akitől információkat kapnak a párt helyzetéről, de a párt-szervezést ne vele, illetve Gács Lászlóval,⁸⁹ hanem elsődlegesen a felvidéki és kárpátal- jai kommunisták bevonásával folytassák. Amikor azonban a küldöttek idehaza megismerkedtek a valós viszonyokkal, azon- nal nyilvánvalóvá vált, hogy a Komintern határozatának a párt szervezeti felépítésére vonatkozó részét lehetetlen végrehajtani. A felvidéki kommunistáknak ugyanis sejtelmük sem volt az anyaországi viszonyokról, nem ismerték a titkos kapcsolattartás szabályait, illetve azokat a kommunistákat, akik addigra már eredményesen beépültek a szakszervezetekbe és az SZDP-be.⁹⁰

⁸⁵ Uo.

⁸⁶ Rotman Miklós (1915–1985) történész, egyetemi tanár, 1945 után bereg- szási párttitkár, 1949-től oktatói és tudományos munkát folytatott.

⁸⁷ OROSZ Nándor–PINTÉR István: Adatok a KMP szervezeti fejlődéséhez (1936– 1942). *Párttörténeti Közlemények*, 1958/3. 72–73.

⁸⁸ Rózsa Ferenc (1906–1942) mérnök. 1939-től jelentős szerepet játszott a KMP újjászervezésében. 1940-ben a Központi Bizottság, majd a Titkárság tag- ja, az illegális pártlap szerkesztője. 1942-ben letartóztatták, és a kihallgatá- sok során a nyomozók agyonverték.

⁸⁹ Gács (Grünwald) László (1903–1968) illegális kommunista, 1928-tól a KMP tagja. 1941–1943-ban a Központi Bizottság és a Titkárság tagja. 1945 után szakszervezeti vezető, a Magyar Rádió elnöke, majd az OTP vezérigaz- gatója.

⁹⁰ Ismét Skolnik Józsefet idézzük: „A Kominternnek és az ottani (moszk- vai) magyaroknak fogalma sem volt a magyar párt helyzetéről [...] 1940 szeptemberében az Ifjúsági Internacionálé és Gerőék azon problémáztak, hogy ki

Ennek fényében néhány hónap múltán, amikor Schönherzcel kiegészülve megalakult a KB Titkársága, mint központi irányító szerv, úgy döntöttek, hogy eltérően a Komintern irányelveitől, a párt továbbépítését a már létező bázison Rózsával és Gácssal folytatják tovább.⁹¹

Az 1940. január 26-i határozatban felsorolt feladatok mellett szükségesnek tartották, hogy a párt vezetése fordítson külön figyelmet a magyarországi letartóztatások okainak felderítésére és a tapasztalatok levonására, illetve az ismételt letartóztatások elkerülése végett a megfelelő szervezeti intézkedésekre. Sürgette a határozat a letartóztatottakról és családtagjaikról történő gondoskodás megszervezését és ennek részeként Rákosi Mátyás kiszabadítását.⁹² A Komintern Titkársága azonban ezt a határozatot alig két hét múlva, a bécsi döntés miatt néhány pontban ismét módosítani kényszerült. (A Gottwald által beterjesztett új változatot 1940. szeptember 5-én röpszavazással fogadta el a testület.)⁹³

Mint arra korábban már utaltunk, Gerő a magyar párt képviselőjét csak „mellékállásban”, a Manuilszkij titkárságán végzett politikai referensi munka mellett látta el, s az csak egy – ámbár kétségtelenül nem lényegtelen – elemét jelentette szer-teágazó tevékenységének, amelyben a franciaországi, belgiumi, spanyolországi helyzet figyelemmel kísérése változatlanul nagy helyet foglalt el. A szovjet-német megneemtámadási egyezmény aláírása 1939. augusztus 23-án jelentősen megnehezítette ezen országok kommunista pártjainak helyzetét is, és széles körű szovjet- és kommunistaellenes kampányt eredményezett. Noha a Komintern szekciói a sztálini vezetésnek ezt a külpolitikai ak-

legyen a KIMSZ titkára és szlovákiai fiatalra kértek javaslatot. Ilyet nem tudunk ajánlani. Közben Magyarországon kitűnő ifjúsági mozgalom volt, Ságvári Endre, Orbán László és mások.” PIL 867. f. s-21 Skolnik József visszaemlékezése (1976) 268–269.

⁹¹ OROSZ Nándor–PINTÉR István: I. m. 72–73.

⁹² A határozatot közli: N. SZ. LEBEGYEVA – M. M. NARINSZKIJ (szerk.): I. m. 411–420.

⁹³ Az augusztus 26-i határozat jóváhagyása és kiadása szeptember 5-én Prot. (B) 648. A Titkárság ugyanezen a napon elfogadta a Román Kommunista Párt és a KMP állásfoglalásait Erdély kérdéséről.

cióját is fenntartások nélkül támogatták, valójában a váratlan fordulat sokkolta a kommunista aktivistákat.

Ebben a helyzetben a Komintern vezetése egyre nagyobb hangsúlyt helyezett a propagandamunkára. A Végrehajtó Bizottság hatáskörébe tartozott az idegen nyelvű irodalom kiadója, melynek egyik legfontosabb feladata az SZK(b)P rövid történetének és Sztálin műveinek idegen nyelven történő kiadása volt. Munkáját egy szerkesztői-kiadói tanács irányította. Ez hagyta jóvá a kiadói terveket, kísérte figyelemmel a kiadványok ideológiai tartalmát. Ők adták ki a szervezet politikai és elméleti irányadó orgánumát, a *Kommunista Internacionálé* című folyóiratot is, amelynek megjelentetésére és tartalmára a világpárt vezetése különleges figyelmet fordított.⁹⁴ A folyóiratnak azt a feladatot szánták, hogy a párttagok és szimpatizánsok számára közérthetően magyarázza el a Komintern stratégiájának és taktikájának elméleti és politikai alapjait, bírálja a szocialdemokrata nézeteket, ismertesse meg az olvasókat az SZK(b)P – a Komintern vezető szekciója – tapasztalataival, népszerűsítse a szocializmus sikereit, a Szovjetunió külpolitikáját.⁹⁵

A KI VB Titkársága 1938. február 8-i ülésén döntött úgy, hogy a folyóiratot 1938 elejétől két különböző: egy nemzetközi és egy orosz kiadásban jelenteti meg. A hangsúlyt elsősorban a kommunista pártok tagjainak és az antifasiszta mozgalom résztvevőinek szánt külföldi kiadás megjelentetésére fektették. Miután a Titkárság 1938. december 4-i döntése értelmében Manuilszkij (illetve titkársága) felügyelte a Komintern sajtó- és propagandarészlegét is, ebből következően Gerő a visszatérését követően ezzel a feladattal is szembesült.⁹⁶

A KI VB Titkársága 1940. február 25-én határozatot hozott a folyóirat munkájáról, és megerősítette a lap politikai szerkesztőségét. Ekkor a politikai szerkesztőség tagja volt Dimitrov, Manuilszkij és – mint felelős szerkesztő – Gottwald, míg az orosz és a nemzetközi kiadás ugyanekkor létrehozott, közös szerkesztőségében Gerő (aki ebben a minőségében egyben Gottwald

⁹⁴ N. Sz. LEBEGYEVA–M. M. NARINSZKIJ (szerk.): I. m. 58–59.

⁹⁵ RGASZPI f. 495. op. 18. gy. 1316.

⁹⁶ RGASZPI f. 495. op. 18. gy. 1261. Prot. (A) 357.

helyettese is volt), Jakov Mirov-Rozkin⁹⁷ és Peter Wieden (Ernst Fischer)⁹⁸ kapott helyet.⁹⁹ Mindez minden bizonnyal tovább erősítette pozícióját. A német, spanyol, francia és angol nyelven megjelenő nemzetközi kiadás szerkesztőségét az Osztrák Kommunista Párt képviselője, Wieden, a KI VB korábbi tagja, a német kommunista párt képviselője, Philipp Dengel,¹⁰⁰ valamint Jacob Rosner (Franz Lang)¹⁰¹ alkotta. Az ő feladatuk volt, hogy figyelemmel kísérjék az anyagválogatást, a cikkek közlési sorrendjét, az időbeni megjelenést, és gondoskodniuk kellett arról, hogy folyamatosan új cikkeket és híreket kapjanak. A lapnak természetesen állandó külföldi munkatársai is voltak.

A határozat úgy értékelte, hogy a lap tartalma aktuálisabb és stílusa 1939 folyamán jobb lett, de még így is számos hiányosságra hívta fel a figyelmet. Az előterjesztők szerint nem adott elég támaszt a kommunista pártoknak az ellenséges ideológiákkal – szociáldemokrácia, anarchizmus – szembeni harchoz, hiányolták a pártszervezési kérdésekről, a szakszervezeti és a parasztkérdésről szóló cikkeket, kevesellték a tájékoztatást az egyes kommunista pártok tevékenységéről. Elégtelennek tartot-

⁹⁷ Jakov Csodikovics Mirov-Rozkin (1894–?) a Komintern apparátus munkatársa, a folyóirat egyik szerkesztője (1939–1943).

⁹⁸ Ernst Fischer (Peter Wieden) (1899–1972) osztrák irodalomtörténész, újságíró. 1934-től Ausztria Kommunista Pártjának tagja. 1939-től a Szovjetunióban élt, a Komintern sajtó- és propagandarészlegének munkatársa. 1945 után visszatért Ausztriába, rövid ideig miniszter, az OKP Politikai Bizottságának tagja.

⁹⁹ AGYIBEKOV G. M.–SAHNAZAROVA E. N.–SIRINYA K. K.: I. m. 217. RGASZPI f. 495. op. 18. gy. 1316. Prot. (A) 549. A határozatot közli: N. SZ. LEBEGYEVA–M. M. NARINSZKIJ (szerk.): I. m. 271–272. A szerkesztőségi munka túl sok önálló kezdeményezésre nem adott lehetőséget. Annak érdekében, hogy a lapban megjelenő cikkek tartalma és szellemisége még csak véletlenül se térjen el a sztálini vezetés irányvonalától, Dimitrov a fontosabb cikkeket és anyagokat rendszeresen elküldte az SZK(b)P KB-nak, a Külügyi Népbiztosságnak és maának Sztálinnak. (Uo. 59.)

¹⁰⁰ Philipp Dengel (1888–1948) német kommunista, a Kommunisták Németországi Pártjának tagja, majd egyik vezetője. 1933–1935 között a KI VB egyik titkára, 1935-től a NEB tagja.

¹⁰¹ Jakob Rosner (Franz Lang) (1890–1970) újságíró, osztrák kommunista. Georgi Dimitrov személyi titkára Moszkvában 1936–1939 között. Ezt követően Svédországban dolgozott. 1945-ben visszatért Ausztriába, ahol az OKP lapja, a *Volksstimme* munkatársa, 1965-ig Johann Kopenlig pártelnök titkára.

ták a szovjet viszonyok és az SZK(b)P népszerűsítését, valamint az egyes országokat vagy országcsoportokat érintő speciális kérdések kifejtését. Az orosz kiadásnak a korábbinál nagyobb mértékben meg kellett ismertetnie az olvasókat a nemzetközi munkásmozgalom problémáival, valamint nagyobb figyelmet kellett szentelnie a Szovjetunió, az SZK(b)P kérdéseinek. A háttér kötelezte a KI VB és az egyes kommunista pártok vezetőit, hogy rendszeresen írjanak cikkeket a lapba. A folyóirat szerkesztőségének rendszeresen (negyedévente legalább egy alkalommal) kellett ülést tartania, amelyen kijelölik a követendő tematikát és összegzik az elvégzett munkát.¹⁰²

A Titkárság a háborús viszonyok között is szükségesnek tartotta a folyóirat kiadását, de úgy ítélte meg, hogy egyidejűleg előkészületeket kell tenni más címmel egy olyan folyóirat megjelentetésére, amely a Kommunista Internacionálé szerkesztősége által készített írásokat publikálná. A folyóiratnak azt a feladatot szánták, hogy közvetítse a párttagság felé a KI VB utasításait, segítse ideológiai felkészülésüket.

Amikor a Politikai Titkárság 1940. november 25-én röpszavazással ismételten döntött a szerkesztőség összetételéről, Gerő a szerkesztőség tagja és Gottwald helyettese maradt.¹⁰³ Egy hónappal később, 1940. december 31-én, amikor a Politikai Titkárság megtárgyalta az orosz és a külföldi szerkesztőség együttes jelentését, az ülésen a magyar párt képviselőjében Gerő is jelen volt. A jelentés alapján a testület a szerkesztőség legfontosabb feladatának a munka szervezettségének javítását jelölte meg, azzal, hogy rendszeres kapcsolatot kell fenntartania a KI VB Sajtó- és Propaganda Osztályával, a különböző szovjet tudományos intézményekkel (különösen a Világgazdasági és Világpolitikai Intézettel), és be kell vonnia a munkába a szovjet szakembereket is. A Politikai Titkárság szükségesnek tartotta, hogy a tematikus munkaterv végleges összeállításakor és az egyes számok tartalmának meghatározásánál konzultáljanak a pártképviselőkkel és az érintett pártok minél több tagjával.¹⁰⁴

¹⁰² RGASZPI f. 495. op. 18. gy. 1316. Prot. (A) 549.

¹⁰³ RGASZPI f. 495. op. 3. gy. 321

¹⁰⁴ RGASZPI f. 495. op. 3. gy. 324

A Titkárság a folyóirat munkájáról szóló újabb, 1941. január 18-i határozatában Gerőt arra kötelezte, hogy rendszeresen dolgozzon a lapnak.¹⁰⁵ Mivel mindig kínosan ügyelt a kapott feladatok határidőre történő teljesítésére, ez csak azzal magyarázható, hogy olyan megbízatásokat kapott, amelyek mellett nem jutott ideje arra, hogy a szerkesztőségben is dolgozzon. Amikor a határozat megszületett, főnökei megbízásából éppen Harkovban tartott előadást.¹⁰⁶

Az 1940-es évek elejére Gerő már a marxizmus-leninizmus legképzettebb és „legszófogadóbb” propagandistáihoz tartozott. Manuilszkij – és részben Dimitrov is – a Kominternben a legfontosabb politikai feladatok végrehajtása során nagymértékben támaszkodott rá. Részt vett a legbizalmasabb értekezleteken, közreműködött minden munkakörével kapcsolatos fontos dokumentum megfogalmazásában, olyanokban is, amelyek Sztálinhoz kerültek. Vas Zoltán szerint Manuilszkij elég kényelmes volt ahhoz, hogy munkáját részben áthárítsa Gerőre, emiatt utóbbinak rendelkezésére álltak a Komintern minősített anyagai, és eljutottak hozzá a szovjet külpolitika bizalmas dokumentumai is.¹⁰⁷ A KI VB Titkársága 1940. március 7-én hozott határozatot a specfond használatáról, azoknak a személyeknek a köréről, akik engedélyt kaptak arra, hogy a külön gyűjteményben őrzött „burzsoá” könyvekhez és folyóiratokhoz is hozzáférjenek. A KI VB titkárain kívül erre huszonnégy fő volt jogosult, köztük a tizenötödik helyen Gerő.¹⁰⁸

¹⁰⁵ Kétségtelen, hogy a folyóiratban, melyben a Komintern több vezetője, a magyarok közül Varga Jenő és Révai József publikált, saját neve alatt nem találtak egyetlen cikkét sem.

¹⁰⁶ RGASZPI f. 495. op. 18. gy. 1326. A Szovjetunió különböző városaiban élő emigránsok közötti politikai munka erősítése érdekében a KI VB apparátusának munkatársai közül kijelöltek egy csoportot, amelynek tagjai az SZK(b)P KB előadói csoportjának segítettek abban, hogy a szovjet párt Propaganda Osztályával egyeztetett tematika alapján kéthavonta egy alkalommal előadásokat tartsanak.

¹⁰⁷ PIL 867. f. 2/v-62. Vas Zoltán visszaemlékezése, illetve Vas Zoltán: *Viszontagságos életem*. Magvető, Budapest, 1980. 49.

¹⁰⁸ RGASZPI f. 495. op. 18. gy. 1317. Prot. (A) 560. A megerősítésre március 6-án került sor. Ezeket az anyagokat a KI VB helyiségeiből tilos volt kivinni, s addig, amíg a munkát be nem fejezték, páncélszekrényben kellett őrizni.

Ennek köszönhetően a világpárt informális hierarchiájában lényegesen fontosabb helyen állt, mint az politikai referensi besorolásából következett volna. „Tovaris Geré”-t (ahogyan nevét oroszul írták és ejtették) az élvonalbeli szovjet párt és állami vezetők többsége személyesen ismerte, és ő is apai és keresztnevükön szólította őket. Elvben bárkit felhívhatott az idegenek által le nem hallgatható, csakis a felső vezetés rendelkezésére álló, a későbbi magyar M-hálózatnak megfelelő miniszteri telefonon, sőt a még bizalmasabb, a legszűkebb párt- és kormányvezetők telefonhálózatát is használhatta. (Ilyen jogosultsággal később Rákosi nem rendelkezett.) Talán nem túlzás, ha úgy értékeljük őt ezekben az években, mint a magyar kommunisták meghatározó vezető személyiségét, akire egyben a kommunista világmozgalomban is fontos háttéremberként tekintettek.

A Kominternben betöltött szerepének köszönhetően a külügyi népbiztosságon és az SZK(b)P KB pártközpont külügyi kérdésekkel foglalkozó apparátusában is nagyra becsülték; jelentős külpolitikai események idején, ha részletes tájékoztatáshoz akartak jutni aktuális politikai eseményekről, Gerőt hívták meg pártnapi előadónak. Tekintélyét növelte, hogy mindig el tudott mondani valami apró jellemzőt Dimitrovról, illetve Manuilszkijről, amit csak legbizalmasabb környezetük tudhatott. Vas Zoltán úgy emlékszik, hogy még neves szovjet vezető is, mielőtt Dimitrovot vagy Manuilszkijt felkeresték volna, előbb rendszerint benéztek Gerőhöz, és véleményét kérték ügyeikben.¹⁰⁹

Miközben Gerő e különleges helyzetet élvezte, 1940 novemberében Moszkvába érkezett Rákosi Mátyás. Kiszabadítása valójában azóta foglalkoztatta a szovjet vezetőket, hogy 1925-ben első ízben elítélték. A szovjet kormány a Kominternen és a Nemzetközi Vörös Segélyen keresztül több akciót szervezett ennek érdekében. Gerő az 1920-as évek végén Franciaországban maga is részt vett ilyenekben. Második pere idején felmerült kicserélésének ötlete, de a magyar kormány még a gondolatát is elutasította. 1938-ban ismét napirendre került a kérdés, miután

¹⁰⁹ VAS Zoltán: I. m. 49.

a szegedi börtönben raboskodó Rákosit a Komintern VII. kongresszusa három évvel korábban a Végrehajtó Bizottság tagjává választotta.

A VB Titkársága 1938. február 5-én röpszavazással döntött arról, hogy egy – Wilhelm Pieck,¹¹⁰ Moszkvin, Vaszil Kolarov,¹¹¹ Bohumír Šmeral,¹¹² Szántó Béla és Alpári Gyula (Julius)¹¹³ összetételű – bizottság tanulmányozza azt a kérdést, hogyan könnyítsenek Rákosi helyzetén. Felmerült, hogy nemzetközi kampányt szerveznek az érdekében, de a bizottságnak ismét foglalkoznia kellett azzal is, hogy csere útján szabadítsák ki a börtönből.¹¹⁴ Sok minden nem történhetett az ügyben, mert egy évvel később Dimitrov újból Szántóval, Klement Gottwalddal és Šmerallal tárgyalt Rákosi ügyéről, és ismételten utasította őket, hogy tegyenek konkrét javaslatokat. Az ügy rendezését ekkor jelentősen nehezítette, hogy a szovjet vezetés 1939 februárjában, Magyarországnak az antikomintern paktumhoz történt csatlakozását követően, ideiglenesen felfüggesztette diplomáciai kapcsolatait a magyar kormánnyal, s ezeket csak fél évvel később állította helyre.

Azt követően, hogy Geró a magyar párt képviselője lett, neki jutott a feladat, hogy foglalkozzon Rákosi ügyével. Így 1940 ja-

¹¹⁰ Wilhelm Pieck (1876–1960) Németország Kommunista Pártjának alapító tagja, parlamenti képviselő. A KI VB (1928–), majd Elnökségének és Titkárságának (1931–) tagja. 1933-tól a Szovjetunióban élt, a Komintern vezető munkatársa. 1945 után Németország Kommunista Pártjának vezetője, 1949-től az NDK államelnöke.

¹¹¹ Vaszil Kolarov (1877–1950) jogász, Bulgária Kommunista Pártjának alapító tagja, titkára. A KI VB (1921–), és Elnökségének (1922–) tagja, a Balkáni Titkárság vezetője (1928–1929), a Parasztinternacionálé elnöke (1928–1939). 1945 után a bolgár nemzetgyűlés elnöke, ideiglenes köztársasági elnök, miniszterelnök (1949–1950).

¹¹² Bohumír Šmeral (1880–1941) újságíró, Csehszlovákia Kommunista Pártjának alapító tagja, parlamenti képviselő, szenátor. A KI VB és Elnökségének tagja (1922–1935). 1938-ban a Szovjetunióba emigrált, ahol a Komintern apparátusában dolgozott.

¹¹³ Alpári Gyula (1882–1944) újságíró, szociáldemokrata vezető. 1919-től a KMP tagja, a Tanácsköztársaság idején hadügyi népbiztoshelyettes. Ezt követően emigrált, és Nyugat-Európában különböző kommunista lapok szerkesztője. Részt vett a KMP hazai munkájában. 1944-ben a Gestapo letartóztatta és kivégezték.

¹¹⁴ RGASZPI f. 495. op. 18 gy. 1236.

nuárjában már ő készített feljegyzést Dimitrov számára Rákosi helyzetéről, aki vele (illetve „más magyar elvtársakkal”) tárgyalt a problémáról.¹¹⁵ A feljegyzésben Rákosi védőjének, Lengyel Zoltánnak a tájékoztatására hivatkozva arra hívta fel a figyelmet, hogy ha a szovjet kormány valami módon felvetné a kérdést, el lehetne érni Rákosi kiszabadulását.¹¹⁶ Ettől kezdve folyamatosan ő tárgyalt Rákosi ügyében. Hónapokkal később javasolta Dimitrovnak, hogy az időközben elhunyt Lengyel helyébe lépett Strasser Ernő ügyvédet bízzák meg azzal, próbáljon olyan keresztény ügyvédet találni, aki kapcsolatai révén el tudja érni, hogy az életfogytiglani kényszermunkára ítélt Rákosit tizenöt év leteltével helyezték feltételes szabadlábra.¹¹⁷ Strasser Zsitvay Tibor volt igazságügy-minisztert javasolta Rákosi új védőjének, akit Gerő is jó választásnak tartott.¹¹⁸

A titokban folytatott magyar–szovjet megbeszélések eredményeként, az 1848–1849-es honvédszászlókért cserébe szabadlábra helyezett Rákosi Mátyás 1940. november 2-án lépte át a magyar–szovjet határt. Gerő hivatalból, mint a magyar párt első embere, bizonyosan jelen volt, amikor a Rákosi Mátyást és Vas Zoltánt¹¹⁹ Moszkvába szállító vonat 1940. november 6-án dél előtt befutott a Kijevi pályaudvarra. Sejtette-e már akkor, hogy Rákosi érkezése jelentősen megváltoztatja helyzetét a magyar pártvezetésben, s miatta majd hátrább kell lépnie? Valószínű, hogy abban a pillanatban ez a gondolat még nem futott át az agyán, és ő is osztozott a magyar emigránsok örömeiben és lelkesedésében. Amint azonban Rákosi aktívan bekapcsolódott

¹¹⁵ A Rákosi kiszabadítása érdekében indított akciókról és a szovjet kormány lépéseiről lásd KOLONTÁRI Attila: *Magyar–szovjet diplomáciai, politikai kapcsolatok 1920–1941*. Napvilág, Budapest, 2009. 344–346.; SERES Attila: Nemzeti ereklyéinket egy politikai fogolyért. Orosz levéltári iratok Rákosi Mátyás és az 1848–1849. évi szabadságharc honvédszászlóinak kicseréléséről (1940). *Történelmi Szemle*, 2005/1–2. 129–187.

¹¹⁶ RGASZPI f. 495. op. 145. gy. 27. Köszönöm Kolontári Attilának, hogy a dokumentumot rendelkezésemre bocsátotta.

¹¹⁷ Uo.

¹¹⁸ Uo. f. 495. op. 145. gy. 26.

¹¹⁹ Vas Zoltán (1903–1983) újságíró, illegális kommunista. 1925-ben súlyos börtönbüntetésre ítélték, ahonnan 1940-ben a Szovjetunió kiszabadította. 1945 után hazatért.

a magyar ügyek intézésébe, kettőjük között burkolt versengés indult az elsőségért. Ezt ugyan igyekeztek titokban tartani, de egy ideig beszédtema volt a magyar emigráció körében is.

A „ki legyen a magyar párt első embere” dilemmával a szovjet vezetésnek is igen hamar szembesülnie kellett. Noha nem volt eleve eldöntött és egyértelmű, hogy Rákosi legyen a magyar párt vezetője,¹²⁰ több érv szól e döntés mellett. Rákosi hosszú börtönévei alatt több nemzetközi kampányt is indítottak a megmentéséért, aminek következtében világszerte százezrek ismerték a nevét, valóban ő volt az „élő legenda”.¹²¹ Gerőről viszont azóta, hogy 1924-ben a cseretranszporttal elhagyta az országot, nem hallottak, nevét még a magyar kommunistáknak is tanulniuk kellett. Másfelől Kun Béla letartóztatása után, mint a KI VB tagja, Rákosi volt a magyar kommunisták közül a legmagasabb pozícióban.

¹²⁰ Rákosi Moszkvába érkezése napján Sztálin megkérdezte Dimitrovtól: „Hogy van Rákosi? Nem szimpatizál a trockistákkal?” Dimitrov megnyugtatta őt: „Nem, kitart az elvei mellett. A börtönben is a trockista perekkel kapcsolatban szilárdan tartotta a pozícióját...” Erre Sztálin kétértelműen megjegyezte: „Mindnyájan meginognak előbb vagy utóbb...” Dimitrov erre azzal zárta a beszélgetést: „Rákosi szabadulása a nagy Október ajándéka a Kominternnek.” Ivo BANAC (szerk.): I. m. 130. 1940. november 6-i bejegyzés. Farkas Mihály 1957. január 29-i vallomása szerint Sztálin Rákosival szemben meglehetősen tartózkodó volt, sokáig nem is volt hajlandó fogadni. (MNL OL M-KS 288. f. 9/1962/51-d. ő. e.) Pünkösti Árpád Rákosiról írott könyvében forrásmegjelölés nélkül idézi Révai Józsefet, aki Rákosi megérkezésekor azt kérdezte Fodor Zoltántól: „Hát te nem jössz a Kijevi pályaudvarra pártunk vezetőjét fogadni?” Fodor állítólag nem csodálkozott, hogy Révai minek nevezte Rákosit. Lásd PÜNKÖSTI ÁRPÁD: *Rákosi a hataloméért*. Európa, Budapest, 1992. 19. A lényeg tekintve hasonlóképpen fogalmazott idézett cikkében Korom Mihály is: „Moszkvába érkezésekor több csoport, pl. Révai köre, már a párt vezetőjeként fogadta.” KOROM Mihály: I. m. 10. Urbán Károly Révai életrajzában árnyaltabban fogalmazott, amikor arról írt, hogy korábban voltak ugyan olyan megnyilatkozásai, amelyek nem vallottak Rákosi iránti túlzott rokonszenvéről, de a Moszkvába érkezéskor ő is nagy reménykedéssel fogadta. URBÁN Károly: Révai József (1898–1959). *Párttörténeti Közlemények*, 1978/3. 193.

¹²¹ Gerő ezt 1962. augusztus elején, amikor a vele beszélgető Aczél György és Nógrádi Sándor a kettőjük közötti rivalizálásról kérdezte, így fejezte ki: „Rákosi hozzám képest ugye nemzetközileg hát egy hegy volt. Én egy szürke ember voltam hozzá képest.” BARÁTH Magdolna–FEITL István (szerk.): *Lehallgatott kihallgatások. Rákosi és Gerő pártvizsgálatának titkos hangszalagjai, 1962*. Napvilág-ÁBTl, Budapest, 2013. 241.

Gerő mindazonáltal – már csak különleges helyzetéből adódóan is – joggal számíthatott arra, hogy addigi tevékenysége elismerésül ő maradhat a KMP első embere. Rákosi is tisztában volt azzal, hogy Gerő ezzel a lehetőséggel komolyan számol. Évekkel később úgy emlékezett vissza, hogy Gerő állítólag 1953 júniusában a moszkvai konzultáción mondta el, hogy „eredetileg, 1945-ben ő törekedett arra, hogy a párt vezetője legyen, de ezt a törekvését csakhamar feladta, mert észrevette, hogy e téren velem nem bírja a versenyt”.¹²²

Rákosit viszont nem csupán ünneplő tömeg, de egy elintézetlen fegyelmi ügy tárgyalása is várta Moszkvában. 1925-ös budapesti letartóztatásakor ugyanis a rendőrségen elmondta, hogy az 1920-as évek elején az Internacionálé titkáraként közreműködött az Olasz Kommunista Párt megszületésénél, illetve hasonló ügyekben járt Csehszlovákiában és Franciaországban. A Komintern akkor elhalasztotta a vizsgálatot, kiszabadulása után viszont újra elővették az ügyét. (Az még tisztázatlan, hogy ebben volt-e szerepe Gerőnek. A kérdésről mindenesetre Dimitrov és Manuilskij személyesen referált Sztálinnak.)¹²³ Miután úgy vélték, hogy Rákosi az 1935-ös perében tanúsított magatartásával jóvátette hibáját, ügye felett – egy megrovás pártbüntetés kiszabásával – napirendre tértek, és átvehette a magyar párt vezetését.¹²⁴ Ez Gerő politikai vereségét jelentette. Habár hiúságát joggal sérthette, hogy az elsőbbséget át kell adnia, az valószínűleg meg sem fordult a fejében, hogy a döntés helyességét kétségbe vonja. Mindazonáltal sértődöttségét és fontosságát számos módon kifejezésre juttatta. Azokon a Rákosi elnökletével megtartott megbeszéléseken, amelyeken a magyar ügyekről esett szó, „Gerő számtalanszor az órájára

¹²² RÁKOSI Mátyás: Visszaemlékezések. I. m. 914.

¹²³ Pünköshti Árpád így ír erről: „Szóval 1940-ben – állítólag a precíz Gerő javaslatára – ismét elővették a vádakát és tizenöt év börtön után, Dimitrov celebrálásában szigorú megrovásban részesítették. Szántó szerint »mindössze annyi történt, hogy lezártak egy tizenöt éve porosodó aktát«. Andics Erzsébet és Vas Zoltán szerint Sztálin – talán Manuilskij szavainak a hatására – azt mondta, hogy Rákosi megszenvedett már a büneiért a börtönben, hagyják békén.” PÜNKÖSTI Árpád: I. m. 10.

¹²⁴ Kivonat a KI VB Elnöksége 1941. február 26-i 42. számú (B) jegyzőkönyvéből.

nézett. Felugrott a helyéről, és »Manuilszkij hívat!« kiáltással elrohant. Ezzel adta tudtára a jelenlévőknek: ő a Kominternben több, mint Rákosi. Faképnél hagyhatja!”¹²⁵

A KI VB Titkársága végül 1941. január 16-án döntött hivatalosan arról, hogy a KMP képviselője Rákosi Mátyás lesz,¹²⁶ de utóbbi ténylegesen csak 1941. február 23-án kezdett el dolgozni a KI VB-ben, és márciusban vette át a magyar párt ügyeit Gerőtől.¹²⁷ Utóbbi „gondosan átadott mindent, ami ezzel kapcsolatban nála volt. Ez a »minden« aránylag kevés volt, s nem annyira a magyarországi kommunista mozgalomra, mint a moszkvai és a szovjetunióbeli magyar emigrációra vonatkozott”.¹²⁸

Gerő pozíciójának formálisan a magyar párt képvisellete adott hivatalos címet, rangot. Valószínűleg nem csupán hiúsági okokból élte meg rossz szájjal a változást. A Szovjetunióban a szovjet pártvezetés tagjainak felsorolása nem névsorban, hanem fontossági sorrendben történt – az első volt Sztálin, s utána következtek a többiek. Ha valaki ebben a rangsorban hátrébb csúszott, az rendszerint valami tragédia előjele volt.¹²⁹ Amikor Rákosi és Vas Zoltán Moszkvába érkezett, a nagy sztálini tisztogatások hullámai ugyan már lecsendesedőben voltak, de a le tartóztatások (különösen a külföldi kommunisták körében) még folytatódtak, és a rangsorban elfoglalt hely változatlanul fontos szerepet játszott. 1941 elején Gerő az első helyről a „többiek” közé – igaz, azok felső rétegébe – csúszott vissza. Megfordult-e vajon a fejében az a gondolat, hogy ez esetleg szintén egy tragikus változás előjele lehet? A rendelkezésre álló források nem adnak erre választ. Az ő esetében aggodalomra azonban nem volt ok. A formális hierarchiában ugyan Rákos mögé került, de tekintélyét megőrizte (még a szovjet funkcionáriusok körében is), és továbbra is ő volt az egyik legkeresettebb propagandista. A világpárt apparátusában eltöltött évek a parancsot vakon tel-

¹²⁵ Vas Zoltán: I. m. 49.

¹²⁶ RGASZPI f. 495. op. 18. gy. 1326.

¹²⁷ Gerőt a KI VB Titkárság március 7-i ülésén már a 11 politikai referens között sorolták fel, a fizetése 1400 rubel volt. RGASZPI f. 495. op. 18. gy. 1330.

¹²⁸ RÁKOSI Mátyás: I. m. 22–34.

¹²⁹ PIL 867. f. 2/v-62. Vas Zoltán visszaemlékezése.

jesítő pártfunkcionárius mintaképévé formálták, igazi „homo cominternicus” vált belőle. Habár a „hazai pályán” nagyon vágyott az elsőségre, személyiségének inkább megfelelt a „szürke eminenciás”- vagy inkább „árnyékember”-szerep; kivételes képességű „hivatalnok” volt, aki Vas Zoltán szavait idézve „feltekintő áhítattal” szolgálta főnökeit.¹³⁰

Mindenesetre Rákosi színre lépésével kominternbeli különleges helyzete nem változott meg, Manuilszkij közvetlen munkatársaként tovább élvezte azokat az előnyöket, amelyek a világpárt elitjét megillették. Kérésére a KI VB Állandó Bizottsága már egy évtizeddel korábban, 1931. szeptember 11-én döntött arról, hogy kap egy szobát a legendás Lux Szállóban (addig ugyanis a Lenin Iskolán lakott).¹³¹ Amikor a spanyolországi kiküldetéséből visszatért, ide költözött vissza. Moszkva központjában, a Jeliszejev-bolt pompázatos bejárata mellett egy szerény ajtó vezetett a Lux Szállóba. A Gorkij utca 10. (egykor és ma Tverszkaja utca 36.) szám alatt található épület az októberi forradalom után negyedszázadon át a Komintern „közösségi háza”, a világforradalom főhadiszállásának szálláshelye volt. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy a Lux egy konspiratív hotel volt, ahová csak „propuszk”-kal (kapucédulával) lehetett belépni.¹³² Az épületben lévő lakások ugyan többnyire egyszobásak voltak – külön apartman csak az egyes pártok vezetőinek járt –, és nem rendelkeztek önálló fürdőszobával, de még konyhával sem, mindazonáltal a moszkvai lakásviszonyokhoz képest ez jónak számított.¹³³ A Luxban szállásolták el a Komintern hét kongresszusa közül ötnek a külföldi delegáltjait, és ide érkeztek valamennyi kommunista párt legális vagy illegális küldöttei a tanácskozásokra, jelentéstételekre. Itt laktak a Komintern-alkalmazottak, a titkos apparátus munkatársai, számos Moszkvába látogató kommunista vezető. Itt jártak ki-be a maj-

¹³⁰ Uo.

¹³¹ RGASZPI f. 495. op. 7. gy. 518.

¹³² A Komintern funkcionáriusai és hivatalnokai rendelkeztek a Luxra is érvényes összehajtható, fényképes, vörös kartonból készült propuszkkal. A többi lakónak vagy a házban dolgozónak szürke igazolványa volt. Ruth von MAYENBURG: *Hotel Lux*. Bertelsmann Verlag, Bielefeld, 1978. 26.

¹³³ FARKAS Vladimír: I. m. 33.

dani népi demokráciák jövődő államférfijai, vezető pártfunkcionáriusok, a kommunista világmozgalom emisszáriusai és ügynökei. Ruth von Mayenburg osztrák írónő, publicista, Ernst Fischer felesége – aki egy ideig maga is e legendás szálló lakója volt – találoán írta, hogy a Luxban lakni többet jelentett egy szobánál, az egy kiváltságos kaszthoz tartozást fejezett ki.¹³⁴ Igaz, hogy a harmincas évek végén – ahogy a gyermekként apjához került Farkas Vladimir leírta – „az egész házat rendkívül hideg, befelé forduló, egymástól elzárkózó légkör uralta”, miután az 1937–1938-ban lezajlott tisztogatások a Lux lakóit is megtizedelték, és annyira megfélemlítették az embereket, hogy alig mertek egymással – nemhogy barátkozni – még találkozni is.¹³⁵

Rákosi Moszkvába érkezésekor a rendszeres juttatások és szociális ellátás tekintetében Gerő annak a harmincnyolc személynek az egyike volt,¹³⁶ akik a Komintern 1. sz. ebédlőjében étkezhettek (amihez havi 80 rubel dotációt kaptak), igénybe vehették a Kreml 1. sz. klinikáját, szabad napokon a kuncevoi üdülőben pihenhettek, ahol az étkezési költségeknek csak a harminc százalékát kellett kifizetniük, szabadságuk idejére szanatóriumi beutalót kaptak, 300 rubel útiköltséget fizettek számukra, valamint havi fizetésüknek megfelelő gyógykezelési segélyre voltak jogosultak. A kiváltságok közé tartozott a szabóság használata, 4 rubel értékű reggeli, valamint esti tea 3

¹³⁴ RUTH VON MAYENBURG: I. m. 312. Valter Krivickij, a szovjet hírszerzés tábornoka *Sztálin titkosszolgálatában* című könyvében – a 106. oldalon –, kortársként, így jellemezte a szállodát: „A Hotel Lux a társadalmi igazságtalanság jelképévé vált, és az átlag moszkvait, ha akkoriban megkérdezték, ki él kényelmesen manapság a fővárosban, akkor kivétel nélkül a következő volt a válasz: A diplomáciai testület tagjai és a Hotel Luxban lakó külföldiek.” Miközben más helyütt (69. o.) maga sem titkolta, hogy a hotel tele volt az állambiztonság ügynökeivel, akik a lakók minden lépéséről jelentettek.

¹³⁵ FARKAS VLADIMIR: I. m. 35.

¹³⁶ Ehhez az úgynevezett 1-es csoporthoz tartoztak a KI VB osztályvezetői, a kommunista pártok képviselői, a főtitkár két munkatársa és a politikai referensek.

rubel értékben.¹³⁷ (Ennél jobb helyzetben csak a KI VB tagjai és póttagjai voltak.¹³⁸)

Amikor a KI VB Titkársága határozatot hozott arról, hogy 1941. március 1-jétől egyéves, titokban működő iskolát indítanak a külföldi kommunista pártok vezető munkatársainak továbbképzésére, Gerővel, mint állandó lektorral, azonkívül a spanyol csoportnál szemináriumvezetőként is számoltak. Az iskolán a Komintern története és a Komintern kérdései témákról kellett előadást tartania, míg a spanyol kommunisták számára szervezett rendszeres politikai oktatás keretében havonta egyszer a nemzetközi politika kérdéseiről kellett ismereteit átadnia.¹³⁹

Tekintélyét bizonyította, hogy a Komintern jelentős személyiségei – Dimitrov, Palmiro Togliatti,¹⁴⁰ Vaszil Kolarov, André Marty¹⁴¹ és Guljajev, a Káderosztály vezetője – mellett tagja lett annak a Dolores Ibárruri¹⁴² által vezetett bizottságnak is, amelyet a KI VB Titkársága 1941. március 29-én abból a célból hozott létre, hogy a Chilei Kommunista Párt számára programot dolgozzon ki és terjessze a testület elé.¹⁴³ Gerő aktív közreműködéséről tanúskodnak a Titkárság anyagában fennmaradt kézírásos feljegyzései is.

¹³⁷ RGASZPI f. 495. op. 18. gy. 1311. Prot. (A) 580. A KI Titkársága 1941. január 11-i ülésén hozott határozat.

¹³⁸ A legmagasabb kaszthoz tartozó húsz fő a Kreml zárt ebédlőjében étkezhetett, és nagyobb értékű reggelire volt jogosult. Az egyéb juttatások tekintetében azonos elbírálás alá estek az 1-es csoporttal. Uo.

¹³⁹ RGASZPI f. 495. op. 18. gy. 1328

¹⁴⁰ Palmiro Togliatti (Alfredo Ercoli, 1893–1964) jogász, publicista. Olaszország Kommunista Pártjának alapító tagja, a párt főtitkára (1927–). A KI VB (1924–), majd Elnökségének (1926–) tagja, a Közép-európai Titkárság vezetője (1936–). 1928 után a Szovjetunióban élt. 1945 után Olaszországban az OKP vezetője, parlamenti képviselő, miniszter.

¹⁴¹ André Marty (1886–1956) Franciaország Kommunista Pártjának egyik vezetője, parlamenti képviselő. A KI VB (1932–), majd Elnökségének tagja (1935–).

¹⁴² Dolores Ibárruri (1895–1989) spanyol kommunista, Spanyolország Kommunista Pártjának alapító tagja, majd vezetője (főtitkár 1942–1960, elnök 1960–), parlamenti képviselő. A polgárháború szimbolikus személyisége. 1938-ban a Szovjetunióba emigrált, a KI VB Elnökségének tagja (1942–1943).

¹⁴³ RGASZPI f. 495. op. 18. gy. 1330. Prot. (A) 717.

Ezt azonban a hitleri Németország Szovjetunió elleni támadása egyik napról a másikra felborította, s hosszú időre gyökeresen megváltoztatta Gerő addigi feladatkörét.

A kommunista világpárt legfelső vezetésének apparátusában szerzett napi rutint a széles körű személyes kapcsolatok, melyek közül jó néhány kamatozott 1945 után is, tették teljessé. A spanyolországi „kiküldetés” után ezekben az években vált igazán ismertté mind a nemzetközi kommunista mozgalom vezetői, mind a szovjet pártvezetők körében, ekkor lett lényegében a magyar pártvezetés megkerülhetetlen, még ha második emberévé (is).